

Կ Ո Ր Ա Ծ Ն Ե Ր

Լ Է Օ Ի

Ա.

Մենակ էր մնացել Աննան: Մենակ մի ծուլած, մաշկած տան
անկիւնում, մարդկանցից հեռու. դուռը երեսին փակւած էր, ոչ մի
տեղից լոյս, յոյս չէր գալիս նորա համար, որ մենակութիւնը չը
խեղդէր: Ո՛չ մի տեղից: Ո՛վ էր եղել նորա մխիթարութիւնն ու յոյսը:
Ե՞րբ է նա տեսել, որ պակասութիւնը, ցաւը, որ ժամանակ առժա-
մանակ գալիս է, ինքն ու ինքը հեռանայ, չը ցաւացնէ, թողնէ մար-
դու օձիքը: Զը կայ, ոչ ոք չը կայ: Մարդ կ'ապրի էլ, կը մեռնի էլ,
այդ աշխարհի կարգն է. բայց մարդ պիտի ունենայ մի բարեկամ, մի
ճանօթ, վերջապէս մի աստուածասէր հարեան: Դրանցից ոչ մինը
աշխարհ չի եկել նորա համար. ոչ մինին չէր տեսել, չէր ճանաչում
այն օրից, երբ բովանդակ աշխարհը սեւացաւ, ջահելին տւած Աստու-
ծու բարի օրը կուչ եկաւ, պղտորեց, կրակ դառաւ նորա գլխին:
Այդ օրը հինգ մարդ, մի քահանայ և մի ժամկոչ տարել, թաղել
էին նորա մարդուն՝ անբաղդ Մարութին:

Այն օրից մենակ է Աննան: Եւ թշա՛ւ...

Ի՞նչպէս էր անցկացրել օրերը. ոչ միայն օրեր, այլ ամիսներ,
մինչև անգամ մի ամբողջ տարի էր մթնացրել: — Նա չը գիտէ, նա
մոռացել է: Մոռացել է իւր խօսքերը, որ այնքան շուտ շուտ
լսում էին սգաւորի տանը հաւաքւած մխիթարող կանանց շրբ-
ջանում: — Ինչ ապրել չէ՛մ կարող. ես պիտի սպանեմ ինձ.
Սե գետը եկել է, ինձ տարել. ձեզ մատա՛ղ, ցաւիս ցաւ չը
կայ նման, պիտի մեռնե՛մ... Ուրիշ էր այդ ժամանակը: Այդ խօս-

քերը բերանն էին գալիս, և այդ խօսքերից էլ ինչ ճշմարիտ բան աշխարհիս երեսին... Նա առաջին օրերը այդ մտքին էր. ասում էր, կրկնում, պատրաստում էր, շատ լաց լինում: Կարծում էր, ո՛չ—սպասում էր թէ մահն ինքն էլ այդ գիտէ, գիտէ որ Աննան մենակ չի կարող ապրել, որովհետեւ անձար է, կը գայ, իրան էլ կը տանէ: Եւ ոչինչ չէր անում, հէնց այն պատճառով, որ սպասում էր... Եւ աչքից գցել էր տունը, չէր աւելում ծուլած, կողքի վրայ եկած պուճախները, շորերը չէր դարսում, ջուր չ'ունէր, հաց չ'ունէր: Եւ չէր վախում, որ հաց չ'ունէր. աւելորդ է, ասում էր, ինչի՞նչ է:

Բայց սուգի առաջին օրերը որքան երկար, անվերջ լինեն, էլի անցնում են: Անցան նրանք, անդադար այրւող սիրտը սկսեց քիչ-քիչ հանդարտել, խելքը յետ եկաւ, միտքը կանգնեց և երեսան, չորս տարեկան Սառան, հարեանների դռներից տուն եկաւ, մօր մօտ նստեց: Դորան նա մոռացել էր, բոլորովին մոռացել: Օրը մինչև իրիկուն սուգ ու շիւան էր անում. կուրծքի տախտակը ցաւում էր, այնքան ծեծել էր. մի խօսքով իրան սպանում էր և հարեանները տարել էին փոքրիկ աղջկան, հեռացրել էին, որ խեղճ մայրը զոնէ արտասւելու, հանգիստ լաց լինելու ժամանակ ունենայ:

Էլի եկաւ Սառան, նստեց, վեր կացաւ:—Ամեն օրւայ Սառան... Ոչինչ չը գիտէր: Եւ հաց էր ուտում, ուզում էր, երբ միտն էր գալիս, պահանջում էր, լաց լինում: Իսկ երբ կշտանում էր, էլի առաջ-լաց պէս լեզուն բան էր գցում, խօսում, ծիծաղում, ծիծաղում մինչև տրաքւիլը. գալիս էր մօր վզոյն ընկնում, խօսում և էլի վազում:

Երբ օրը մթնում էր, ձայն ու ծպուտ կտրւում էր, Աննան տխուր ու տրտում նստում էր փոքրիկ ճրագի առաջ, գլուխը կախ գցում. նա էլ ոչ ոքին չէր սպասում, էլ ականջ չէր դնում ոտի ձայնի, թրխկոցի. էլ յետ չէր նայում թէ ահա որտեղ որ է՝ Մարութի բարակ հազը կը լսւի, փակւած դուռը կը զրխկայ և ինքն Աննան վեր կը կենայ, բաց կ'անէ դուռը: Ամեն անգամ, այդ քիչից, նորա կուրծքը զողզողալով բարձրանում էր, նա զողզողալով սաստիկ ներս էր քաշում օդը և հառաչում:

«Փչանա՛ս դու, ինչպէս որ փչացար», ասում էր նա Մարութի մասին: Եւ ինչպէս շուտ մոռացան մօտիկ հարեանները. եր-

կու-երեք անգամ եկան, տեսան, հարցրին, գլուխները դառնութեամբ ժաժ տւին, որբին խօսացրին, ուզում էին ուրախացնել: Բայց էլ չը կան. մոռացան այդքա՛ն շուտ: Եւ նա այդպէս է մնացել մի երեխայի հետ...

Նատ ծանր բան է մենակ մնալը, մենա՛կ, ինչպէս սեւ ագռաւ: Նա վախում էր, նորա սիրտը նեղանում էր: Երեկոն անցնում էր. դրսում այժմ խաւարէ, մութ անապատ. ինչե՛ր կան այդ խաւարի մէջ. հրաշքներ, դեեր, գազաններ իրարով են ընկել. իսկ ինքը այդպէս մենակ... Հոգին գալիս էր բերանը հաւաքւում, ուսերը ծանրանում էին, մէջքը կռանում էր և բուկը հետզհետէ կուչ էր գալիս, կծկւում, մի ինչ որ մուկ սրտի խորքերից բարձրանում էր, քթին խփում, գլուխը տաքանում էր, այլւում. էլի՛ արտասուք... Եւ նա ձգւում էր դէպի այն կողմը, ուր բարակ ու թեթեւ մշոց էր լսւում: Կարծես նորան շրջապատող օդը սեղմւում էր, վերցնում, դէպի այդ իսկ կողմը հրում, այդտեղ էր ցոյց տալիս նորա հանգրստութիւնը, նորա ազատութիւնը մաշող մոքերից: Նա գնում էր մտնում այն վերմակի տակ, որ ծածկում էր երեխային՝ նորա քաղցր քնի ժամանակ: Այդ իսկ երեխան է այնպէս մշտացնողը, այնպէս դէպի ինքը ձգողը: Մայրը խտտում էր նորան, այդ գունդ միսը, կրծքին էր կպցնում այդ փափուկ դէմքը և երբեմն ցածրացնում էր իւր գլուխը, որ երեխայի բարակ զով շունչը դիպէ իւր դէմքին. և ինքն էլ հովանում էր, ինքն էլ տաքանում էր. այդ հանգստութիւնը, քնի այդ անոյշ թմրութիւնը նորան էլ յափշտակում, թուլացնում էր: Ո՛չ, էլ ինչո՞ւ մեռնել... Աննան այս էլ հասկացաւ մի քանի այսպիսի երեկոներ: Սառան կ'ապրէ, ինքն էլ կ'ապրէ: Եւ որքան շա՛տ նա այդպէս վախում էր, նեղանում, որքան շատ վախելուց և նեղանալուց յետոյ ձգւում էր դէպի այդ զով և անոյշ շունչը, որքան երկար խտտում էր այդ փափուկ մարմինը՝ այնքան նա մեծ և մեծ էր դառնում. այնքան մեծ, որ մայրը մի ամբողջ տարի նորա համար այնպիսի օրեր անցկացրեց և այժմ քիչ է համարում այդ բոլորը, ոչինչ:

Բ.

Ոչինչ... Բայց ինչո՞վ էր ապրել: Հէնց այդ է բանը, որ ապրուստն այնպիսի ապրուստ էր, որ նա ինքն էլ չը գիտէր թէ ինչ

էր արել: Մարդկանց դռներ մաշել նա դեռ չէր սովորել. ի՞նչպէս
գնայ, ո՞ւմն ասէ, խնդրէ, որ գործ, աշխատանք տան: Եւ վայել է
որ գնայ. հօ ինքը մի հաւի ճուտ չէ՞ր կորցրել: Թաղել էր տղա-
մարդին, թաղել էր նորան, որ իւր բերանի քաղցրութիւնն էր, նո-
րան, որ այժմ այդքան ցաւեցնում է նորա սիրտը. նա, այդ թաղ-
ւածն է եղել այդ տան սիւնը, հաստատութիւնը. նորա հետ է ինքը
անց կացրել տարիներ... Այո՛, հաւի ճուտ չէր կորցրել, որ մի կէս
ժամ ափսոսայ, էլի մոռանայ: Եւ ի՞նչպէս նա չը նստէր տանը, դռնէ
տարին լրացնէր. ի՞նչպէս անպատէր իւր այդ տղամարդին և դեռ
սիրտը սգաւոր՝ գնար, դռներն ընկնէր: Նորա թաղի միւս ծայրում
ապրում էր իւր պէս մի խեղճ կին, որ օրերով տան երես չէր տես-
նում, ագահի պէս այստեղ ու այնտեղ էր ընկնում, միշտ աշխատում
էր, արիւնք-քորտիք էր չափում, որ իւր երեխաներին ու հիւանդ
մարդուն պահէ: Ժամանակ էր գալիս, երբ այդ խեղճից անկարելին
էին պահանջում. տալիս էին այնքան գործ, որ եթէ նստէր գործե-
լու, պիտի գիշերներն անքուն մնար: Ի հարկէ, քունը քաղցր բան
է. և նա որքան էլ խեղճ լինէր, որքան տնանկ, իւր քունը չէր ծա-
խիլ հարիւր մի փողի. բայց ցաւն այն էր, որ եթէ բոլորը չէր ա-
նում, մնացածից էլ զրկում էին. «Գնա՛, ասում էին, ուրիշին կը ճա-
րենք, որ ինչ ասենք՝ անէ:» Այդպիսի դէպքերում օգնում էր նորան
Աննան: Թեթեւ գործերը նա բերում էր տուն և մի մասն էլ ուղար-
կում էր Աննային. իսկ սա տանը նստած անում էր, վարձի տեղ հա-
ցից-մացից ստանում: Բայց դորանով ի՞նչ կը լինի: Եւ Աննան
վաղուց էր աչք ածել իւր տան չորս պուճախները, սկսել էր աւել-
նորդը որոշել: Մի օր ծախել էր իւր մեծ կաթսան, հերիք չէր արել,
ծախել էր շորի կտոր, աւելորդ բան: Եւ այժմ ի՞նչ էր մնացել իւր
տնակում:

Կերել էր, կերել, ոչ կերածն էր յայտնի, ոչ մնացածը:

Այդ տունը մի տան նման չէր: Մարութն ինքն էր իւր ձեռքով
շինել, ի՞նչ կը լինէր. Մարութը մշակ, բեռնակիր, ո՞րտեղի տուն
շինողն էր: Սե ցխից ու անտաշ քարերի կտորներից երեք պատ էր
ծեփել, կանգնացրել քաղաքի ծայրի մի բարձրութեան լանջի վե-
րայ, երեսը դէպի արեւելք, մէջքը դէմ տւած մի մեծ ցից քարի,
որ չորրորդ պատն էր դառել: Այդ քարը պատի պաշտօն կատարե-

լուց զատ՝ ուրիշ նշանակութիւն էլ ունէր. նա տան մէջ առաջ էր տարել իւր մի բեկորը, որ գետնից քիչ բարձր մնալով մի խոր խողով էր կազմել. և այդ խողովն էր տան պահարանը: Պահարանում այժմ մնացել էր մի սեւացած, ծռւնած փոքրիկ կաթսայ, որի մէջ ոչինչ էլ չէր եփւում և այդ պատճառով պղինձը ծաղկել էր, բորբոսնել, դեղին, կանաչ ու բաց կարմիր գոյներ ստացել. մնացել էր մի կոտրած շիշ, մի կաւէ աղաման, երկու փոքրիկ պնակ, մի բաժակ: Եւ էլ համարեա ոչինչ չը կար փոքրիկ տնակում, եթէ չընայնք մի շորի կտորին, որ ընկած էր մերկ յատակի վերայ, մի այնպիսի շորի կտոր, որի գոյնն էլ չէր իմացւում: Իսկ պուճախում դարսած կար մի ձեռք անկողին՝ հազար կտորներով բեռնած կեղտոտ անկողին, որը դուրս տանել, ջրով լանալ չէր կարելի, իսկոյն ցրիւ կը զար:

Այսպէս էր Աննայի տունը, այդ փոքրիկ, նեղ տեղը, ուր նրա տած մարդիկ Աստուծու լոյսը տեսնելու համար աչքները պիտի տնկէին փոքրիկ, հաւաքունի ծակից էլ փոքր լուսամուտին, որի մի ծայրից մինչև միւսը ընկած էին երկու բարակ ու չոր ճիւղոտներ, որոնք, եթէ Աստուած թողնէր, երկաթի վանդակի տեղը պիտի բռնէին: Իսկ այդ լուսամուտի կողքին, նրանից կէս զաւ հեռու, կրնկի վերայ շուռ էր գալիս կացնով տաշած մի նեղլիկ ու կոպիտ դուռ, որի չորս տախտակներից մէկի վերայ հաստ և սև գծերով զլխի վայր գծւած էր 3 թւանշանը. և այդ մի ապացոյց էր, որ այդ տախտակները ապրանքի արկղից էր պոկած: Դուռը փակւած դրութեան մէջ պատի երեք անկիւնին էր միայն կաշում, իսկ վերևի կողմից երեք մատնաչափ մի ճեղք էր թողւում: Բայց այդ դուռը իւր բազմատեսակ ճռւղոցներով ու մեծ թւանշանով Սառայի խաղերից մէկն էր: Երբեմն նա կը բռնէր դուռը, բաց ու խուփ կ'անէր, համ ինքը նորա հետ կ'օրօրէր, համ էլ ականջ կը դնէր այդ ճռւղոցներին, իսկ երբեմն ոտների ծայրերի վերայ կը կանգնէր, ցուցամատը կը դնէր թւանշանի գծի վերայ և կը տանէր այդ ոլորուն գծի վրայով, կը ծիծաղէր, կը քրքջար՝ զարմացած թէ ինչպէս մատը այդպէս գնում էր, պտոյտներ անում, կանգնում ծայրերի վերայ:

Տունը թէև այսպէս, բայց տուն էր:

Ահա՛ լուսացաւ Նաւասարդի առաւօտը: Արեւէջը դեռ նոր է հուրհրատել. դեռ կարմիր և ծիրանի շառաւիղները նոր նոր են դէպի երկինք բարձրանում, խառնւում են, տարածւում և կարմրացնում առաւօտեան կիսամթութիւնից դեռ բոլորովին չ'որոշած տներն ու բարձրութիւնները: Դեռ օդի մէջ ձայն չի ընկել և դեռ նոր մարեց քաղաքի միւս ծայրում արթուն պահապանի երկարաձիգ, զգուշացնող ձայնարկութիւնը: Դեռ, ուրեմն, գիշերը չի բաժանել: Բայց այդ ժամանակ հայքրիստոնեաները կատարում են տարեմուտի տօնախմբութիւնը. քունը այսքան շուտ փախել է ամենքի աչքերից և մեծ ու պտտիկ վեր են կացել, յօժար և ուրախ խօսում են, լւանում երեսները և բոլորում են կորկոտի կաթնալի շուրջը. շերեփը ամաններ է լցնում, հոտը գրգռում է ամենքի ախորժակը: Ամբողջ գիշերն եփել է կորկոտը, ամենքի հոգն ու սպասողութիւնն է եղել. լա՛ւ կ'եփւի, իւզալի՞ կը լինի արդեօք... Եւ ահա՛ այժմ պատրաստ է, մեծ ու պտտիկ շտապում են համն առնել և գոչում են. «շնորհաւոր Նաւասարդ»:

Աննայի տանը, ի՛նչ խօսք, կորկոտ չը կայ. Սառան քնած է ինչպէս և ամեն հասարակ օր և չի էլ երազում թէ ի՛նչ է համեղ, տաք տաք կորկոտը: Բայց Աննան վեր է կացել այդ ժամին և իւր կարմիր գօտին կախել է դրան ձակատից, արևելքի բոցերի հանդէպ: Պապենական սովորութիւն է, որը կատարելու համար այդքան ջերմեռանդ է եղել և որոշ ժամանակին զարթնել: Կարմիր գոյն նոր տարեմուտի վաղ առաւօտեան, այնպիսի մի ժամանակ, երբ մարդ մարդու երես չի տեսնում դեռ... կարմիր նշան, խնդրեաճք, որ տարին Վարմիր լինի տան համար: Կարմիր լոյս, որ այնպիսի առատութեամբ տարածում է արեւէջը և այդ խորհրդաւոր ու զարմանալի կարմրութիւնը գալիս է կարմիր գօտու հետ պաշպաշւում, գրկախառնւում:

Եւ զարմանալի՛ բան. կորկոտ ուտողները մոռացել են թէ չը գիտեն, որ կորկոտի հետ դրսի կարմիր նշանն էլ հարկաւոր է. ոչ ոքի դրան ձակատին չի երևում ոչինչ կարմիր բան: Եւ մենակ Աննայի տունն է այսպէս զարդարւած: Կ'ասես թէ այս տունն է միայն հասկանում թէ ի՛նչքան գեղեցիկ է կարմիրը. կ'ասես թէ այս տունն է, որ ամենից շատ յարգում է կարմիրը, շատ մոռածում է ապ-

բելու և կարմիր ապրելու մասին. և այդպէս զւարթ է, այդպէս բարի գոյնով է ողջունում արշալոյսը:

Այո՛, այդ տունն էլ թէև այնպէս, բայց տուն է:

Առաւօտ է, վաղուց է վեր կացել Սառան: Նա վերցրել է մօր հին հալաւը, փաթաթւել է նորա մէջ և վազվզում է և գնում, մտնում է իրանց պահարանը, պառկում է քարի տակ, կոտրած շիշի, ծաղկած բորբոսնած և կաթսայի ուրիշ «աման-չամանի» մօտ թաւալ է տալիս, դէս ու դէն ընկնում: Նա միշտ ծիծաղելու առիթ ունի. նորան ոչ ոք չի ծիծաղեցնում, նորա ծիծաղին ոչ ոք չի մասնակցում, բայց նա բերանի վերայ միշտ ունի մի անզուսպ ծիծաղ: Ինքն ու ինքը սկսում է ծիծաղը և հետզհետէ սաստկացնելով, բարձրացնելով երկա՛ր, երկա՛ր քրքջում է, մինչև որ նեղանում և ուրիշ բան սկսում: Վեր է կենում, վազվզում է մօր առաջ, կամ արագ թռչկոտելով պտտում է նորա շուրջը: Այդ կարճիկ և փափիկ երեխան, որ ունէր մի կարմիր ու առողջ դէմք, ամբողջապէս շարժողութիւն էր, եռանդ. համբերել չը գիտէր և իւր վերայ կախ ընկած կարկատաններն ու փոքրիկ գլխի վերայ կոյտ կոյտ դարձած, մինչև վառվռուն աչքերը թափւած թուխ մազերը սակաւ էին հանգիստ, անշարժ մնում:

Կամ թէ... այս մէկը շատ անգամ կը պատահէր, շա՛տ... փոքրիկ տնակը միշտ չէր կարող նորան պահել իւր չոր ու սկիւր պատերի մէջ: Նա շուտ շուտ կը վազէր հարևանների տները: Եւ զարմանալի է... հինգ տարեկան խելքն այնպէս էր հասկացնում, որ երբ տեսնում էր հարևաններին հաց ուտելիս կամ թէյ խմելիս, չէր մտնում, կանգնում էր դրան շէմքում, կպչում պատին և երկու աչքերը պլշած տնկում մարդկանց մատների և բերանի վերայ: Իսկ երբ նորան էլ տալիս էին մի կտոր, խսկոյն առնում էր, շուտ տալիս դէմքը, ուտում էր վիզը ձկած, խղճացած: Միայն ուրիշի տւած պատառը ձեռքին բռնած ժամանակն էր նա խղճանում, որբի կատարեալ տեսք ընդունում: Իսկ երբ պատառը ոչնչանում էր նորա բերանում, նա արձակ—համարձակ գնում էր, տան երեխաների մօտ նստում, կամ թէ էլի թափահարելով իւր բազմաթիւ կարկատաններն ու թուխ մազերը, վազում էր իւր մօր մօտ, բորբիկ ոտները պար էր ածում ու հինգ անգամից աւել ասում, կրկնում:

—Մի՛ս կերայ... Քաղցր, հէ՛նց քաղցր... Մեծ կտոր տւին, ա՛յ որքան:

Մայրը ժպտում էր, իսկ նա երկու ձեռքերը հեռացնում էր միմեանցից, իւր գլխից էլ մեծ կտորի չափն էր ցոյց տալիս:

Գ.

Ձմեռն էր, բայց ձիւն չը կար:

Մի խոնաւ, թանձր մառախուղ թափւած էր ամեն բաց տեղ, անշարժացած: Կարճիկ օրը մռայլ էր, հողի հանող, դեռ չը սկսւած՝ այդ օրը շտապում էր անցնել, վերջը ցոյց տալ, փախչում էր այդ մառախուղից, որ հետզհետէ աւելի և աւելի բարդւում էր, ցրտանում, ծանրանում էր, սառած և թաց շորի մի ահագին կեղտոտ կտորի նման ընկնում ամեն շնչաւորի և անշունչի վերայ: Եւ մի ինչ որ անզօր փոքրիկ քամի երբեմն շարժւելով, խառնում, տրորում էր մառախուղի միլիօնաւոր մանրիկ մասերը, չը կարողանալով ամբողջութեան մէջ մի շատ նկատելի հոսանք կազմել, նա տանում, խըփում էր այդ խոնաւ մասնիկները տների պատերին, ցանկապատերի փշերին, փողոցների սառած ցխին, մարդկանց դէմքին. նա, կարծես, քամում էր մառախուղի այդ խոնաւութիւնը, սառցնում, կուչ էր ածում, բարակ թելեր և փոքրիկ սպիտակ ոսպեր շինում կայցնում էր ամեն մի բարձր ու սուր ծայրի, շարան-շարան կախ էր անում մերկ ճիւղերից, որ և է պատահական մազից: Այդ գործը քամին աննկատելի կերպով էր կատարում. թանձր և ծանրաշարժ մառախուղը իւր անթափանցելի ծալքերի մէջ էր նորան թոյլ տալիս գործել: Եւ մանրիկ սառուցների այդ կտորները միմեանց կպչելով, միմեանց հետ հիւսւելով կազմում էին զանազան օտարոտի ձևեր, բռնում էին բարակ առարկան ամեն կողմից և մեղմ կերպով օրօրւում էին քամու առաջ. և օրօրւում էին և թափւում յանկարծակի, արձակելով մեռած, անկենդան, այս տեսակ մառախուղին միայն յատուկ ծանր լուութեան մէջ բոպէական տխուր յուսահատութեան խլրտիւն:

Յուրտ էր, շա՛տ ցուրտ: Կաշին կապտանում էր, սևանում, ճաքճաքում, մի ծանր, դանդաղ և անդիմադրելի մորմոք տարածում ողջ մարմնի մէջ:

Այդպիսի ժամանակ ո՞վ է ում համար մտածում. ո՞վ գործ ունի դրսի հետ. սեպհական կաշին սաստիկ թանգանում է, մեծ մեծ խնամքներ պահանջում. եւ ամալի է, անկենդան է քաղաքը, մանաւանդ նորա յետ ընկած, մոռացւած ծայրերը: Մառախուղը հետզհետէ սեւանում էր, հետզհետէ մթին և մթին կերպարանք էր ստանում: Օրը անցնելու վրայ էր և կարծես վերջին հառաչանքն էր արձակում, վերջին անգամ փորձում էր դիմանալ դիզւած ծանրութեանը:

Այդ իսկ ժամանակ Սառան դրսումն է, աշխատում է մի ինչ որ բանի վերայ: Իրանց տանից քիչ հեռու, այնտեղ, ուր քաղաքը բոլորովին վերջանում էր և սկսում դատարկ քարքարոտ լանջիվերը, մի աղբակոյտ կար, որտեղ թափում էին տան և ախոռի անպէտք բաներն ու կեղտերը: Նա կռացած էր այդ կոյտի վերայ և մատնորով քրքրում էր, ջոկում: Քամին շատ թույլ շարժում էր նորա մէջքից ու կողքերից կախ կախ ընկած կարկատանների ծայրերը, որոնց վերայ արդէն նստել էին սառած փոքրիկ կաթիլները, շարժում էր և նորա խիտ սև մազերը, որոնք անխնամ մնալով, կապւել էին միմեանց, հիւսւել և այդպէս թափւած էին նորա ականջների և ճակատի վերայ: Երբեմն այդ մազերը խիստ էին նորան նեղացնում և այդ ժամանակ նա բարձրացնում էր գլուխը, սաստիկ դէպի յետ էր շարժում և այդպիսով հեռացնում էր մազերը, աչք էր ածում դէս ու դէն, ձեռքերը դէպի բերանն էր տանում, փչում, տաքացնում և էլի կռնում էր, էլի քրքրում:

Նորա մի կողքին դարսած էին փայտի մանր կտորներ, այնքան մանր, որ ոչ ոքին հարկաւոր չեն եղել և ցախաւելի առաջ աննկատելի սրբւել են, աղբի հետ խառնւել: Նա այդ փշրանքներն էր ջոկում, հաւաքում. նորան այդպէս էր պատուիրել մայրը: Բայց ժլատ էին այդտեղ աղբ թափողները. նոյն իսկ այդքան մանր կտորներն էլ քիչ էին բերել և այդ պատճառով փոքրիկ աղջկայ աշխատութիւնը շատ էլ օգուտ չէր տւել: Մասամբ նա ինքն էլ մեղաւոր էր. ամեն անպէտք բանի ուշադրութիւն էր դարձնում, երկար սննդում էր ամեն մի անպէտք չթի կտոր: Նորա ձեռքն ընկաւ մի կտորած շիշի կտոր. նա իսկոյն վեր առաւ ապակու այդ սև կտորը և կանգնեց:

—Վի', հայելի', հայելի'... գոչեց չորս կողմին ուրախացած նա-

յերով, կարծես որոնելով մի ընկեր, որին կարողանար յայտնել իւր այդ ուրախութիւնը: Եւ ամեն կերպ նայեց ապակուն, սրբեց իւր թւեքով, մօտեցրեց դէմքին, բոլորովին մօտեցրեց, քթի ծայրին կպցրեց, հեռացրեց, աչքի մէկը փակեց, միւսը լայն բաց արեց, դուխը սկսեց դէս ու դէն տանել «հայելու» առաջ, ժպտաց, երկու ձեռքով բռնեց, բարձրացրեց գլխի վերայ և ինքը ներքևից նայեց. յօնքերն ու շրթունքները միաժամանակ վեր ու վար քաշեց, բերանը ծամրուեց, բաց արեց, ատամները առաջ տարաւ, մինչև անգամ մի մատով ներքին շուրթը ցած քաշեց—մի խօսքով ամեն հնարք արեց, որ իւր պատկերը տեսնէ. բայց ապակու կտորը խաւար էր, պղտոր և անզգայ այդ բոլոր շարժածքների դիմաց: Նա չը տեսաւ իւր պատկերը և այդպէս երկար չարչարեց:

Նորա այդ զբաղմունքի ժամանակ Աննան հողէ փոքրիկ սափորը ուսին՝ եկաւ հասաւ տան դրանը, կանչեց աղջկան, ասաց որ հաւաքած «փայտը» բերէ. ու ինքը բաց արեց դուռը, շալակած ջուրը դրեց մի անկիւնում:

—Պա՛-պա՛-պա՛, Աստուած, մըմնջաց նա, մատների ծայրերը բերանը դնելով.— ո՛ւհ, ո՛ւհ, մատներս թափւեցան, Աստուած...

Եւ տեսնելով որ բերանը չի տաքացնում, ձեռքերը դրեց ծոցը, կսկծից քիթը վեր քաշեց, բերանը կիսով չափ բաց թողեց: Նորա աչքերում ջուր էր երևում. արդեօք արտասու՞ք էր թէ ցրտի դուրս մըղած ջուրը...

Սառան ներս վազեց, փէշից թափեց փայտի փշրանքները:

—Ծամը կտրա՛ծ, այդ ցրտում ի՛նչպէս ես... ասաց մայրը և էլի մըմնջաց:

—Մի տես է՛, տես ի՛նչ եմ գտել, մօր մօտ վազեց Սառան և ցոյց տւեց իւր «հայելին»:

Մայրը առաւ ձեռքից, իւր ափի մէջ բռնած ինքն էլ մի անգամ իւր երեսին մօտեցրեց և ապա ասաց.

—Լա՛ւ, գնա՛ կրակ բեր, կրակ վառենք, ես կը պահեմ: Ծո՛ւրտ, ցո՛ւրտ, տունդ քանդւի, աւելացրեց նա մըմնջալով և աջ ձեռքով «ճանգ արաւ» մառախուղին, որի մի քանի մոխրագոյն ծալքերը դէպի իւր տունն էին սողում:

Սառան այդ խօսքերի վերայ ուշադրութեամբ նայեց իւր մօրը,

ուզում էր ինքն էլ այդպէս անէ, բայց յանկարծ նկատեց որ թէև նա մրմնջում էր, բայց միևնոյն ժամանակ նորա բերանը ծանր և աննկատելի կերպով մի բան էր ծամում:

—Է՛յ, այդ ի՞նչ ես ուտում, գոչեց նա այնպէս, ինչպէս գոչում են մէկի վերայ գողութիւն անելիս բռնած ժամանակը:

Մայրը ծիծաղեց, նա էլ ծիծաղեց. բայց այդ ծիծաղը կարճատեւ էր, մի լացի նախերգանք. և նա կախ ընկաւ մօր փեշից, սկսեց օրօրել, դժգոհութեամբ դէպի վեր, դէպի մօր քիթն ու բերանը նայելով:

—Ու՛րիշ չը կայ, ի՞նչ եմ ուտում:

Աղջիկը լացի ձևով վրայ տւեց.

—Հա՛, հա՛, չե՛ս ուտում... Ինձ է՛լ տուր:

—Սառա՛, գիտե՞ս, Մարտիրոսի մայրը նոր բաղարջ էր թխել, մի կտոր, այսքան, մատիս չափ էլ ինձ տւեց: Գնա՛, վազի՛ր, բաժինդ ստացիր:

Աղջիկն ուզեց երեսը դէպի դուռը դարձնել, որ վազէ, բայց մէկ էլ այդպէս չարեց. էլի նայեց մօր բերանին, մատը բարձրացրեց, մեկնեց դէպի այդ բերանը և էլի ձայնով պահանջեց. «Ինձ է՛լ տուր»...

—Վո՛ւյ, կուրանամ, ասաց մայրը.— քար պիտի կերած լինէի. մի կտոր էր, բերանս դրի, պրծաւ:

—Է՛, չեմ իմանում, տո՛ւր որ յետոյ գնամ, պառասխանեց Սառան այս անգամ բարկացած:

—Զը կայ, Աստուած՝ վկայ, հաւատացրեց նա. մի կտոր էր, այն էլ կերայ, տե՛ս, ըհը՛, պրծաւ:

Եւ նա կուլ տալու կերպը ցոյց տւեց:

—Վազի՛ր, վազի՛ր, գնա՛, բաժինդ ուզիր: Կը տայ, ես գիտեմ որ կը տայ: Վազի՛ր, մատա՛ղդ լինեմ, մի կրակ էլ կը բերես. գնա՛, ցուրտը մեզ կոտորեց, գնա՛:

Սառան դուրս թռաւ:

Մի րոպէ չ՛անցած նա մտաւ հարևանի տունը, աչք ածեց, տեսաւ, որ Մարտիրոսը պառկած է քուրսու տակ. գնաց, ինքն էլ նորա մօտ պառկեց: Մարտիրոսի ձեռքին դեռ մնացել էր մի կտոր բաղարջ և որովհետև այդ կտորը վերջանալու վրայ էր, այդ պատ-

ճառով նա չէր ուտում, այլ ձեռքին բռնած զանազան կերպ խաղացնում էր կտորը և նայում:

— Տուր տեսնեմ, Մարտիրոս, շշնաց Սառան քաղցր ձայնով:

— Ձէ', իմն է. մի տե'ս... Ինձ համար է թխել: Եւ Մարտիրոսը մատը սկսեց բաղարջի բազմաթիւ ծակերի վրայով տանել:

— Հա', շա'տ լաւն է. սպիտակ... տո'ւր ձեռքիս բռնեմ՝ էլի քեզ կը տամ:

Եւ Սառան ձեռքը պարզեց դէպի բաղարջի կտորը: Բայց Մարտիրոսը ուտով դէն հրեց այդ ձեռքը և կոշտութեամբ ասաց.

— Է', իմն է, չե'մ տալ...

Նորա մայրը լսեց այդ և վեր կացաւ:

— Որ իմանաս, Սառա', խօսեց յանկարծ Մարտիրոսը քաղցր ժպտալով, մեր սնդուկում ի'նչ լաւերը կան, մեծ մեծ, տե'ս, մայրս գնում է որ բերէ:

Սառան նստեց, դէպի առաջ թեքւեց և արմողջովին ուշադրութիւն դարձրած նայում էր թէ ի'նչ պիտի անէ Մարտիրոսի մայրը: Իսկ սա բաց արեց հին, կոտրատւած սնդուկը, մի փոքրիկ բաղարջ հանեց և տւեց Սառային: Նա իսկոյն սկսեց ուտել: Մարտիրոսն այդ տեսնելով, ինքն էլ իւր կտորը կծեց մի քանի տեղից:

Քիչ անցած, Մարտիրոսի մայրը, մի երկաթի կտորի վերայ երկու կրակ դրած, տւեց Սառային և տուն ուղարկեց: Իսկ այստեղ նորա մայրն արդէն կուտել էր հաւաքած փայտի կտորները. կրակը դրին նրանց տակ, մայր և աղջիկ միմեանց դէմ չոքեցին և, արմուկները չոր գետնին ցցած՝ սկսեցին փչել կրակը: Մի կողմից Աննան էր փչում. նա սուղացրել էր իւր թշերը, մի փոքրիկ ծակ էր թողել մի տեղ հաւաքած շրթունքների մէջ և գլուխը շարժելով, իւր շունչը մի քանի տեղերով կրակին էր հասցնում: Իսկ Սառան փչում էր առանց որ և է «ուստայութեան». նա իւր գլուխը բոլորովին մօտեցրել էր փայտերին, փչում էր և միևնոյն ժամանակ նայում էր իւր մօրը, որ նրանից սովորէ փչելու կերպը: Բայց կրակը փոքրանում էր հետզհետէ, իսկ փայտի կտորներից դեռ մի քանիսն էին միայն սևացել: Այդ գործը նրանց այնպէս էր յափշտակել, այնպէս էր առաջ քաշում, որ փայտի կտորները մի քանի Էանգամ դէս ու դէն

քաշւեցան նրանց կռների առաջ, մայր ու աղջիկ շուտով գլուխ դիտի տւին, այնքա՛ն միմեանց մօտեցան:

Դ.

Ծուխը մլլում էր, մլլում, ոլոր-մօլոր տարածւում էր այդ կրակարանի շուրջը, աւելի և աւելի թանձրանում էր, օղակ-օղակ զալարւում էր և պատում երկու փչողներին, թափւում էր նրանց բերանը, խեղդող հազ առաջացնում, թափւում էր նրանց աչքերը, ջրով լցնում. և փչողները չէին դիմանում այդ կծու ու զորշ ամպիկներին, յետ էին նստում, բռունցքներով տրորում էին իրանց աչքերը, հազում էին և էլի խոնարհւում կրակի վերայ, էլի փչում... Մի փոքրիկ նւազ բոց—երբեմն կապոյտ և երբեմն բաց դեղին—օրօրւելով, տատանւելով փայտի մի երկու փշրանքներից կպաւ: Փշրողները կանգ առին. նրանց շունչը այժմ կարող էր մեռցնել այդ բարեբար բոցը. նրանք նայում էին թէ ի՞նչ կը դառնայ. իսկ բոցը թոյլ, կարծես սառած լեզուակներով լիզում էր խոնաւ ու կեղտոտ փայտերը, ֆշշացնում էր յուսահատ, մաքառում էր թանձր ծխի հետ, ցածրանում էր, ցածրանում և յանկարծ կորչում, ծխի մի նոր բերան էր բաց անում: Այն ժամանակ երկու գլուխները խսկոյն խոնարհւում էին և էլի սկսում էին փչել:

Վերջապէս փայտի մանր փշրանքների մեծ մասը բոցավառւեց, գոյացաւ մի փոքրիկ խարոյկ, որ այրւում էր դանդաղ, ճարճատիւն հանելով, և այնպիսի դուրեկան ձայներ էր արձակում, որոնց գինը կարելի է իմանալ այդպիսի մի ցուրտ ժամանակ միայն: Մայր ու աղջիկ յետ նստեցին, ձեռքները տարածեցին կրակի վերայ: Երկու մեծ և երկու փոքրիկ ձեռքերը բաւական էին այդ նւազ, բայց մի առ ժամանակ առոյգ կրակը չորս կողմից շրջապատելու համար. կրակն իւր գործն էր անում, ձեռքերը ջերմութիւնը անց էին կացնում դէպի ներս, դէպի սիրտը: Դեղին լոյսը կենդրոնացաւ մօր և աղջկայ դէմքերի վերայ. նա, այդ լոյսը, երերում, թրթռում էր և մի և նոյն ժամանակ երերում, թրթռում էին առաստաղի վերայ ընկած երկու ահագին ստւերները:

Եւ մարդկային դէմքերը, որոնք մի ըոպէական, աներեւակայելի

416

կարճ, թուուցիկ երջանկութիւնից էլ զւարթանալ գիտեն, ցոյց էին տալիս մի պատկեր, որ շատ հաշտ ու համաձայն էր այս տան բոլոր պարագաների, այս բոլոր հանգամանքների հետ։ Երեխան վաղելութեան վերին աստիճանին էր հասել։ Նորա աչքերը արագ արագ վազում էին, դէս ու դէն էին շարժւում, երբեմն կանգ էին առնում կրակի մանրիկ բոցերի վերայ, դիտում էին ծխի բարակ գծերը, որ անընդհատ դուրս էին սողում փայտի փշրանքների դեռ ևս խոնաւ մնացած կողմերից, յետոյ անցնում էին մօր դէմքի վերայ և մեղմ, մանկական ժպիտը լուռ խօսում էր մանուկ սրտի բաւականութեան մասին։ Նորա ծնկան վերայ դրած էր «հայելին», որ նա էր գտել։ Երբեմն գլուխը խոնարհեցնում էր, մի կողմի վերայ կռացնում և այդպէս կողմնակի սիրահարական հայեացքով կշռում էր իւր գիւտը, տեսնում էր թէ ի՞նչպէս փոքրիկ խարոյկի բոցերը մանր, մի կէտի չափ մանր կերպարանք ստացած, ցոլում, խաղում էին ապակու կտորի վերայ։

Իսկ մայրը։ Նա էլ մի առանձին կերպարանք, մի առանձին արտայայտութիւն չ'ուներ։ Կրակը լուսաւորում էր նորա գունաթափ դէմքը մի թոյլ լոյսով, նորա հին և անպէտք կարկատաններով փաթաթած գլուխը։ Այդ դէմքը, թէև մաշւած էր, փոքրիկ, բայց զուրկ չէր կանացի սեռին յատուկ ընդհանուր զրաւիչ գծերից։ Նա ուներ մի զոյգ շատ թուլ աչքեր, որոնց վերայ նոյնքան թուլ յօնքերը գեղեցիկ շրջաններ էին գծել։ Այդ աչքերի մէջ դեռ ցոլում էր, թէև արդէն շատ թոյլ, երիտասարդութեան կրակը. դառն աղքատութիւնը մինչև այդ օր չէր կարողացել սպանել Աննայի քսան տարիները։ Նա տանն և հինգ տարի էր անցկացրել գիւղում, իւր հօրեղբոր տանը։ Հօրեղբայրը նորա միակ սրտացաւ բարեկամն ու ազգականն էր այս աշխարհում. բայց ինքն էլ աղջիկներ ուներ, նոցա հոգսի ու ցաւի տակ ծնւած, տապաւած էր. այդ պատճառով Աննային ամենից շուտ տանից դուրս անել աշխատեցին։ Տասն և հինգ տարի լուսացրած աղջիկը մի այդպիսի ընտանիքում կարող էր իւր գոյութեան օգուտը ցոյց տալ իւր աշխատանքի պտուղներով։ Եւ նա իսկապէս բոլորովին ծանր բեռ չէր հօրեղբոր համար։ Նա միշտ աշխատում էր, միշտ համախոնում էր իւր ճակատագիրը։ Նա շատ մօտիկ չէր գիւղի կանացի հասարակութեան, որով-

հետև միշտ իւր բանին ու գործին էր: Եւ հինգ տարի էր ահա, որ նա քաղաքացի կին էր: Փոխելով իւր շրջանը, ընկնելով ուրիշ համաճանաչների մէջ, Աննան երկար ժամանակ չէր կարողանում որոշ հասկացողութիւններ կազմել: Առաջին անգամ, երբ նա իւր մարդու հետ գիւղն էր գնում, իւր հօրեղբօր տունը՝ նորա հետաքրքրութեանը չափ չը կար: Նա տեսնում էր մի անծանօթ բան և իսկոյն, երեխայի նման, հարց ու փորձ էր սկսում. «այս ի՞նչ է, հը՞: Մարութի համար մեծ աշխատանք էր հասկացնել նորան թէ ինչե՛ր են քաղաքի քանդած պարիսպների վերայ տեղ տեղ երևացող աշտարակները, որոնք մի ժամանակ պատերազմական մարտիկներ են եղել: Աննան չէր կարողանում հասկանալ թէ այդ ի՞նչ կռիւններ են եղել, չէր կարողանում հաւատալ, որ մարդիկ կը գնան, կը հաւաքեն այն սրածայր, կոլոր ու ցցած տների մէջ և կը կռւեն... Քաղաքի դռների մօտ մի թուրք ծախում էր բատրիշան: Աննան զարմացած նայեց, նայեց և ապա դառնալով դէպի Մարութը՝ հարցրեց. «ինչո՞ւ են այս վարունդները ներկել»:

Եւ չորս տարի շարունակ Մարութը նորա համար մի ամբողջ աշխարհ էր. Մարութը ծածկում էր նրանից ամեն ինչ իւր հասկացողութիւններով, իւր ամեն ինչ իմանալովէ նրանց տունը, ինչպէս տեսանք, քաղաքի ծայրումն էր. այդ թաղն էլ մի տեսակ քաղաքային գիւղ էր, ուր գիւղի և քաղաքի սովորութիւնները խառնըւած էին անորոշ: Հէնց մի պատճառն էլ այդ էր, որ այժմ էլ Աննան դեռ պահել էր գեղջիկահու թարմութիւնը. մի թարմութիւն, որ քնքշութիւն չի նշանակում, այլ աւելի այրական ժրութիւն, անխռով հանգստութիւն, անհոգութիւն:

Ի՞նչ տեսակ գեղեցկութիւն է հնարաւոր աղքատի ցնցոտիների մէջ, երբ այդ ցնցոտիներն իրանք մի այլանդակ տգեղութիւն են մարդկանց աչքում: Ցնցոտիները իրանց յարմար էլ կեանք են պահանջում, և գեղեցիկ դէմքը նիհարանում է, ներս ընկնում, նորա զրաւիչ գծերը ծածկւում են մի տեսակ փոշու տակ, որ կարծես ինքն անհոգութիւնն է, տնանկութեան կեղտն է մարմնացած: Այդպէս էր և Աննայի դէմքը: Նա նստած էր իւր աղջկայ դիմաց, նստւած էր նորան և այդ հայեացքը, որ երբեմն նորա սրտի արտա-

յայտութիւնն էր, ունէր շատ հասարակ, շատ անմեղ միտք, այնքան հասարակ, որ բացատրել անգամ չ'արժէ:

Նա հանեց հացի կտորը, որ իւր հետ էր բերել և մինչև այդ ժամանակ պահում էր իւր գլխաշորի տակ, տւեց Սառային, որը իսկոյն խլեց, ծիծաղեց և ծիծաղելով սկսեց ուտել: Իսկ մայրը մի կտոր միայն կտրեց հացի ծայրից և դրեց իւր բերանը:

— Այս ո՞րտեղից բերիր, նանիկ, հարցրեց աղջիկը քաղցրութեամբ ծամծամելով:

— Բարսեղը տւեց՝ ճանապարհին ինձ պատահելով:

— Բարսե՞ղը... Բարսեղը շատ հաց ունի, նորա քրտակը միշտ հացով լիքն է լինում... Նա՛տ, այսքան, երկու ձեռքիս չափ:

— Ունի, հա՛, հաւաքում է: Խեղճ մարդ է. խեղճն ինքն ասաց՝ տա՛ր այդ հացը Սառային տուր:

Սառան աւելի ուրախացաւ, ծնօտը կրծքին սեղմեց, թշերը լայն յետ տարաւ. նա հպարտացաւ, որ իւր համար ուրիշները բան են ուղարկում: Մայրը ժպտաց, տեսնելով նորա այդ կերպարանքը, ինքն էլ ուրախացաւ և ձեռքով հանդարտ խփեց նորա մազերին:

— Վե՛ր, վե՛ր կաց, կրակը պրծաւ, հրամայեց նա:

Կրակը իսկ որ շուտ վերջացաւ. վերջին կայծերը շտապով յետ ու յետ էին քաշուում, շտապով մոխրի տակն էին մտնում:

— Սեանա՛յ, մոխրի՛ աղպլիսի կրակը, որ մեզ պիտի տաքացնէ, շարունակեց Աննան դառնութեամբ լցւած. — էլի սառած ենք, փայտացած. ուսերս կոտրատւում են, ա՛խ Աստուած...

Կրակի այդ կարճ պաշտօնը, այդ կարճ կեանքը զայրացրել էր նորան:

— Վե՛ր կաց, պառկենք, հողից ականջ դնենք:

Եւ նա վեր կացաւ, սկսեց անկողինը փռել:

Սառան խոնարհւեց կրակի վերայ, մատով մոխիրը յետ ու առաջ տարաւ և յուսահատ կրկնեց մօր խօսքը.

— Պրծա՛ւ:

Բայց մայրն արդէն մոռացել էր իւր զայրոյթը:

— Պրծա՛ւ, պրծա՛ւ, ասաց համարեա երգելով և միւսնոյն ժամանակ տափակ բարձերը դրստելով:

—Կրակը, կրակը պրծա՛ւ... Ե՛կ պառկենք, Սառա՛, ականջ դնենք, տեսնենք հողն ի՛նչ է ասում. պառկենք, հա՛:

—Ականջ դնենք, հա՛, մա՛յր: Ես հացս անկողնում էլ կ'ուտեմ, կը վերջացնեմ:

—Բաւական է, որքան կերար, մնացածն էլ պահիր, որ առաւօտն ուտես: Ախր առաւօտը վեր պիտի կենաս թէ չէ՝ հաց պիտի կանչես:

Սառան ուները վեր քաշեց, անհամաձայն էր, մի երկու անգամ էլ հացը կծեց: Իսկ մայրը բերեց աւելը, նորա ծայրի չոփերից երկուսը կոտրեց, որ տարածամ փնաս չը գայ այդ տան վերայ, սրբեց կրակի չորս կողմը, իւր մեծ մեծ կօշիկները թափ տւեց, մի քանի անգամ գետնին խփելով նրանցից կպած սառած ցեխը թափեց, այդ ցեխն էլ սրբեց, ապա դրստեց երկու հին, կիսամաշ և ահագին տրեխները, որ Սառայի ոտնամաններն էին: Նա կարգի էր բերում իւր տունը:

—Անտէ՛ր մնան տրեխներդ, Սառա՛, ասաց նա կէս հանաքով և էլի ծիծաղեցրեց ոտնամանների տիրոջը: Նա վազեց եկաւ, ոտնամանները ձեռքն առաւ, տարաւ դրեց անկիւնը, դրստեց: Ապա բերեց հացի մնացած կտորը, տւեց մօրը:

—Պահի՛ր, նանի՛կ, էգուց առաւօտ ինձ կը տաս, հա՛:

—Լա՛ւ, լա՛ւ. ասած է՝ իրիկունը կերածը կորած է: Դու իմ խելօք աղջիկն ես, դու շատ խելօք ես, հա՛:

—Հա՛, պատասխանեց Սառան դրականապէս:

Անկողինը պատրաստած էր. Սառան շորերը հանեց՝ մտաւ:

—Յո՛ւրտ է, գո՛ւնց փալասների տակից:

Մայրը ինչ որ ճարեց, թափեց վերմակի վերայ և ինքն էլ մտաւ անկողինը:

—Մօտիկ ե՛կ, մօտ, սրտիցս կպի՛ր, քեզ մատաղ: Այդպէս հա՛, այդպէս կը տաքանանք:

Երեխան մօր սրտից կպաւ. շուտով երկուսի դողդողոցը վերջացաւ. նրանք տաքանում էին:

—Սեանա՛ն այսպիսի օրերը, խօսեց մայրը.— գնա՛ն, էլ յետ չը գան:

Եւ նա Սառայի գլուխը գրկած, սկսեց քթի տակ մի ինչ որ

բան միմուալ: Նորա բերանը փակ էր, խօսք չէր լսուում. լսելի էր միայն ծանր, դանդաղ եղանակի ձայնը: Վիշտ էր արտայայտուում այդ եղանակը, կարծես մուսլ ու մութ գիշերն էր այդպէս երգում թանձր, այժմ սեւացած, բայց էլի սառած, խոնաւ մառախուղի միջից, երգում էր մենակութեան, դատարկութեան և սառած, մեռած կեանքի երգը. երգում էր և էլ աւելի ծանրանում, էլ աւելի պինդ կաշում երկրին, կաշկանդում, ճնշում:

Տխուր էր այդ ոնգալին թանձր եղանակը, մեյամաղձոտ էր, բայց արտասուելու աստիճանին չէր հասնում: Երեսան լսում էր լուռ և երբ եղանակը ընդհատուում էր մի թեթեւ հառաչանքով, նա նոյնպիսի տխուր եղանակով պահանջում էր, որ մայրը շարունակէ: Սա շարունակում էր իւր մատները հանդարտ շարժելով երեսալի խճճած մազերի մէջ, քորում էր այդ փոքրիկ գլուխը: Այդ գործողութիւնը աւելի և աւելի թմրացնում էր երեսալին, մի շատ քաղցր դրութեան մէջ փակել էր տալիս նորա աչքերը: Եւ ահա նա շուտով անշարժացաւ, քնի գիրկն ընկաւ՝ այդ եղանակի մոռոցները իւր ականջները լցրած: Մոռոցը դեռ շարունակուում էր, մօր աչքերը դեռ ճպճպում էին: Նա մտածում էր և այդպէս եղանակում. բայց այդ մտածմունքները յուսահատական չէին. այդ եղանակը շատ սովորական էր նորա համար:

—Լայն օրի՛դ մատաղ, Աստուած՝նեղ օրին լացն օր էլ կը լինի: Նեղ օրի կեանքը կարճ...

Այդպիսի խօսքերով վերջացրեց նա ամեն ինչ և ինքն էլ սկսեց թուլանալ, ցածրանալ, ընկղմւել մի անտակ մորացութեան մէջ...

Ե.

Նեղ օր էր և միւս օրը: Դարձեալ ցուրտ, ձմեռայ օր: Բայց այլ ևս չը կար խոնաւ, ծանր մառախուղը: Ամպամած երկինքն էր տխուր տրտում նայում վերեւից երեկւայ մառախուղի թողած սառցալին զարդարանքներին, որոնք դեռ ևս կպած էին ծառերի ճիւղերին և փշերի ծայրերին և այնքան թույլ, անկենդան էր այդ երկինքը, որ փոքրիկ, բարակ ձիւնեղէն ծոպերը հպարտութեամբ կախ էին ընկած և չէին հալուում և չէին թափուում: Երկնքի հարաւ-

արեմտեան ծայրում կապտագոյն և գորշ ամպերի մի քանի ծալքերի մէջ ցոլում էր արեգակի լոյսը: Այդ լոյսը մի կերպ ազատուելով ձմեռւայ անշարժ ու ծանր ամպերի բարակ պարսպից, համարեա մեռած, համարեա գոյնից ընկած հասնում էր երկրին, տարածւում քաղաքի մի քանի մասերի վերայ. իսկ արեգակը երբեմն երբեմն ցոյց էր տալիս իւր բոլորովին տկուր և ճաղատ դէմքը: Եւ այդ դէմքին աչք տնկած՝ նստած էր իրանց շէմքի մօտ փոքրիկ Սառան: Նորա մայրը տանը չէր, նա նստել էր տունը պահելու և այդպէս ստաքանում էր արեգակի առաջ: Նորա մօտ ընկած էին ոտնամանները, երկու մեծ և բոլորովին տափակած տրեխները, որոնց Սառան նոր էր քերել իւր «հայելու» կտորով և այժմ չորացնում էր. նորա բոբիկ ոտները սառել էին, կապտել, նա իզուր էր իւր կապալի պատառոտած փէշերը ձգում, ոտների վերայ գցում. ծընկները արգելում էին ոտները ծածկել, փէշերը խիստ կարճ էին: Բայց հագնել ոտնամանները չէր ուզում, այնպէս լաւ էին նրանք երեւում, այնպէս մաքուր, որ մտիկ տալ էր հարկաւոր:

Բայց նեղ օրին լայն օր էլ է լինում:

Իրիկւայ դէմ Աննայի հետ եկաւ մի մարդ, որին ճանաչում էր Սառան: Այդ մարդը կաղում եր երկու ոտների վերայ, շրջում էր երկու մահակների օգնութեամբ, որոնցից մէկը մեծ էր, երկար, միւսը կարճիկ. մեծը նեցուկ էր տալիս ձախ կոնատակին, կարճիկը բռնած էր աջ ձեռքում: Նորա մէջքը փոս ընկած էր, տաշտ դառած, իսկ կուրծքը ուռած, դուրս ցցւած և այդ կրծքի վերայ երևում էին չորս հատ դեղին, պղնձի կոճակներ, որոնք զինուորի վերարկուից էին պոկած և կպցրած արխալուղի պէս կարկատաններով և անթիւ կարերով հաստացրած մի ինչ որ շորի: Դէմքը քիչ ծուռ էր, աչքերը խոր ընկած: Մազերը անկարգ, անկանոն բռնել էին նորա ամբողջ ծնօտները և վերին շրթունքը: Մեծ, կարծես բահով ճղած բերանը միշտ ցոյց էր տալիս մի քանի հատ մեծ մեծ ու դեղին ատամները: Զը գիտեմ ո՞վ և ի՞նչպէս էր յարմարացրել նորա մարմնին զինուորական հին վերարկուն, որ կախ ընկած էր նորա ուսերից և շարունակ օրօրւում էր, երբ այդ մարդը երկու կաղ ոտների և երկու մահակների օգնութեամբ առաջ էր գնում: Սովորական ձևով ու չափով կարած շորը նորան շատ անյարմար էր, չէր գալիս.

միակ բացառութիւնը մեծ բրթոտ փափախն էր, որ շատ յարմար նստել էր նորա գլխին, բռնել ականջներն ու ճակատի մեծ մասը:

Այդ մարդն էր Բարսեղը, որի աջ թւից կախ ընկած էր մի բաւական նոր, բայց կոշտ քսակ:

Բարսեղը մուրացկան էր: Նա ամառը մի քանի գիշեր օթեան էր գտել Աննայի տնակի շէմքի մօտ, ծանօթ էր այդ տանը: Այժմ՝ նա առաջարկել էր Աննային թոյլ տալ, որ գիշերները այդ տանը մնայ և Աննան ընդունել էր այդ առաջարկութիւնը:

Վատ բան չէր:

Բարսեղի մեծ դրպանը լցւած էր ածուխով, որ նա հաւաքել էր փողոցներում, բռններից ընկած ժամանակ. դուրս տւեց այդ ածուխը, մի փոքրիկ կոյտ շինեց: Մոցից հանեց մի կտոր ճարպի մօմ, որ չը գիտեմ թէ ինչից էր այնքան սևացել: Քսակը դրեց տան վերին անկիւնը:

Կրակ արին, մօմը վառեցին, երեք հոգի նստեցին:

Մեղմ ու խաղաղ էր երեկոն: Աննան խոնարհւած կրակի վերայ, ճրագի լուսով կարկատում էր Սառայի դուլքաները, որ հէնց այդ իրիկունն էր գտել մեծ քարի տակ. նորա դէմքը կարմրել էր, տաքացել. նա յետ էր դցել իւր ճակատի վերայից փալանների սովորական կտորները և այժմ ճակատի վերի ծայրին երևում էր նորա թուխ մազերի մի փոքրիկ հիւսք, որ մի գեղեցիկ և փոքրիկ կիսաշրջան էր կազմում և էլի մօնում լաչակների տակ: Բարսեղը մի ոտը ձգել էր կրակի մօտով, աջ արմունկի վերայ թիկն էր տւել և նայում էր կրակին, երբեմն և Սառային, որ ծալապատիկ նստած էր նորա կողքին և դրել էր ծնկան վերայ մի քանի կտոր չոր լաւաշ և ուտում էր խաղ անելով, գլուխը ծռմոռելով, հացի կտորի տակին ու գլխին նայելով, ինքն ու ինքը ժպտալով:

Եւ լուռ չէին այդ տնակի բնակիչները: Խօսում էին աշխարհի բաների մասին, պատմում էին քաղաքի նոր ու հին լուրերից, անցքերից:

Մի աղքատ մուրացկանից աւել էլ ո՞վ շատ նորութիւն կ'իմանայ: Եւ Բարսեղը հասարակ մուրացկաններից չէր, այսպէս ասած, անշարժներից, որոնք ամբողջ օրով մի փողոցի կողմն են գրաւում և այդտեղ նստած ձեռք են պարզում անցնողին: Բարսեղը պտտում

էր ամբողջ քաղաքը. չը կար տուն, որի բակը մտած չը լինէր նա
 և պէտք էր աւելացնել—որի բնակիչները չը ճանաչէին «կաղ Փար-
 սուն», ինչպէս անուանում էին նորան: «Փարսի» անունը շատ ցած,
 դամկական-հեգնական անուն էր և Բարսեղը անտարբեր լսում էր
 միայն այն մարդկանց բերանից, որոնք իւր ծանօթները չէին. ծա-
 նօթները, այնպիսիները, որոնք մի քանի անգամ «բարի լոյս» էին
 ասել նորան, զիտէին որ «Փարսի» ասելիս նա շատ դժւարութեամբ
 է խօսքի պատասխանը տալիս, ուստի Բարսեղ էին անուանում: Իւ-
 րաքանչիւր օրւայ համար նա քաղաքի մի թաղն ունէր նշանակած.
 շրջում էր այդ թաղը, ինչպէս իւր կազմածքն էր ներում, չէր շտա-
 պում: Եւ միշտ վարձատրւում էր, միշտ նորա քսակը լիքն էր լի-
 նում: Նա զիտէր օրհնանքների մի երկար շարք. լաւ լաւ խօսքեր
 էին, որոնցով նա առաջ օրհնում էր աշխարհը, յետոյ բոլոր ննջե-
 ցեալներին, յետոյ գալիս էր տանտիրոջը օրհնում, այդ տանից պա-
 կասածներին օրհնում, կենդանիների պայծառ ու կարմիր արեւը օրհ-
 նում: Ամէն մի բակում սկզբից մինչև վերջ պիտի ասէր այդ բոլոր
 օրհնանքները, կ'ասէր, մի բառ անգամ չէր բաց թողիլ. կասէր
 ծանր ու բարձր ձայնով, երգի պէս և ամէն մի բառ կ'արտասանէր
 փափուկ, լիաբերան: Կը պատահէր երբեմն, հացը շուտ կը բերէին.
 նա չէր ընդունիլ, մինչև չէր վերջացնիլ իւր մաղթանքը: Այդ էր
 պատճառը, որ բոլոր կանայք ու երեխաներ, մանաւանդ պառաւ կա-
 նայք նորան սիրում էին. իսկ յայտնի է, որ սրանք են աղքատի,
 տնանկի խնամատարները:

Ո՞վ էր Բարսեղը:—Շատերին չէր յայտնի:

Ամենքը, սակայն, զիտէին, որ նա մի հեռաւոր գաւառից է ե-
 կել: Եւ զիտէին գլխաւորապէս այն պատճառով, որ Բարսեղը մի
 առանձին լեզու ունէր: Իւր գաւառի բառերը, հնչիւնները, խօսե-
 լու ձևը նա պինդ էր պահում, անխառն, և միշտ էր գործածում.
 քաղաքը, ուր նա ապրում էր արդէն մի քանի տարիներ, ոչինչ ազ-
 դեցութիւն չէր արել նորա այդ լեզուի վերայ: Բայց աւելի մօտիկ-
 ներին, որոնց թւում և Աննային, յայտնի էր որ Բարսեղը այդ հե-
 ռաւոր գաւառի մի զիւղում ունի հայրական տուն: Հայրն ու մայ-
 րը վաղուց էին մեռած, մնում էին նորա երեք եղբայրները իրանց
 նիկներին ու որդիներին հետ: Բարսեղը չէր կարողացել ապրել նոցա

հետ. և դորա պատճառները մի քանի էին: Նորա եղբայրներն էլ ունեւոր չէին, ապրում էին, ինչպէս ասում են, քարին աքացի տալով: Ինքը, Բարսեղը, ի հարկէ, գործելու, նոցա հետ աշխատելու կարողութիւնը չ'ունէր. բնութիւնը ստեղծել էր նորան այդպէս հաշմանդամ, այդպէս խեղճ: Եւ եղբայրները չէին ընդունում, որ նա տանը նստէ և միայն ուտել իմանայ. ուստի մի օր յայտնել էին նորան, որ իրանք թէև եղբայրներ են, ճշմարիտ է, բայց անդամա-ոյժ պահող չեն, որ առանց այդ էլ՝ նրանց բեռը շատ ծանր է, այնքան որդիներ ունեն: Ասենք որ այս պատճառաբանութիւնները իրանք, տղամարդիկ, չէին հնարել. նրանց գլուխն էին փչել, նրանց սովորացրել էին կնիկները, որոնք Բարսեղին ատելու շատ պատճառներ ունէին: Բարսեղն էր, որ միշտ տեսնում էր այդ կնիկներին, հսկում էր նրանց. միշտ նստած, անզօր ընկած քննում էր նրանց արածները և երեսներին էր բռնում նրանց պակասութիւնները: Նա ունէր խիստ, կծու լեզու. եթէ մարմինը պակասութիւններ շատ ունէր, լեզուն շատ առաւելութիւններով էր օժտւած. և ամենամեծ առաւելութիւնն այն էր, որ քիչ խօսելով չէր բաւականանում. տան հարսները, երեսները վախում էին նրանից:

Ինչպէս որ լինի, խօսքը խօսք էր. Բարսեղը բարկացած ոչ ոքին մի խօսք էլ չ'ասեց և նոյն օրը դուրս եկաւ. թողեց հայրական տունը, ամիսներով գիւղից գիւղ շրջելով գնաց քաղաք: Իսկ եղբայրները նրանից յետոյ միասին մնալ չը կարողացան, իրանց կնիկներին ականջ դնելով՝ բաժանուեցան, հայրական տունը կտոր կտոր արին, առանձին առանձին ծուխ կազմեցին:—Եւ միմեանց թշնամի, անհաշտ վրէժխնդիր ծուխեր: Բարսեղը լսել էր, ինքն էլ գիտէր և ասում էր իւր ծանօթներին, որ այդ բոլորի պատճառը կնիկներն էին. միմեանց արտերն էին կրակ տալիս, մէկը միւսի եղան ոտն էր կոտրում, միւսը իւր էլը քշում էր եղբօր բանջարանոցը գցում, աւերում: Այդպէս շարունակւում էր թշնամութիւնը, այդպէս միմեանց միսն էին ուտում:

Երկու թէ երեք տարի առաջ Բարսեղի եղբայրներից մէկը քաղաք էր եկել յատկապէս Բարսեղին տեսնելու և նորա եղածն ու չ'եղածը իմանալու: Նա այնպէս էր կարծել, թէ քաղաքում Բարսեղը անպատճառ փող կը լինի հաւաքած. բայց Բարսեղը չէր էլ

ընդունել նորան, չէր էլ խօսեցել հետը. նա էլ այդ եղբայրներից մէկն էր, վրէժ պահել գիտէր: Երբ եղբայրը սկսել էր զանգատուել իւր բաղդից, պատմել թէ որքան աղքատ է, շլինքը պարտքի տակ մնացած, աղջիկներով շրջապատած, այդ ժամանակ միայն Բարսեղն ասել էր նորան. «Գնացէ՛ք, ձեր կնիկների խօսքը լսեցէք». ու երեսը յետ էր դարձրել:

Այժմ՝ նա մոռացել էր թէ եղբայր, ազգական ունի. ապրում էր բոլորովին մենակ, ապրում էր որտեղ ինքն էր ուզում:

—Այսօր Ներքի-Թաղումն էի, ասաց Բարսեղը իւր տեղը շրտկելով և բեղերը ոլորելով:—Փոքր թաղ է, շուտ ման եկայ, պրծայ: Յետ էի դառնում, մի մեծ կռիւ տեսայ: Ի՞նչ կռիւ ասեմ. հօ միմեանց չէին ծեծում, չէին փշրում, այլ այնպէս բղաւում էին, հայհոյում: Կռիւ գլուխը Վանին էր. հօ՛, նա որ սկսեց, Աստուած աղատէ, գիտես էլի՛... Պատճառն ի՞նչ էր, հարցրո՛ւ, տե՛ս: Մի գիւղացի մի բռն ալիւր էր բերել, ծածուկ ծախել էր փութը 80 կոպէկով: Հիմա արի ու տե՛ս, Վանին իմացել է, գիւղացուն էլ, առնողին էլ մէջդան է քաշել, ասում է՝ ինչո՞ւ դու ծախել ես ծածուկ, դու էլ ինչո՞ւ առել ես: Պրծում չը կայ նորա ձեռից. աղաչանք, պաղատանք... բան չի դառնում:

—Ասելն ի՞նչ էր, հարցրեց Աննան, հետաքրքրութեամբ նայելով աղքատի դէմքին:

—Ուրեմն օրէնք է... Ի՛րեքը որ դնում են, մէկի, երկուսի համար չէ... հասկանում ես. այսինքն՝ ողջ մէկ է, ողջ աշխարհի համար է: Գաղաքի դէպուտատն կանչել է Վանուն, ձեռքը դրել է նորա կրծքին ու ասել է. տե՛ս, ասում եմ, պրծնում, իրաւունք չը կայ... այսինքն՝ ով ծախում է, թող բերի աշկարայ ծախի դրած գնովը: Ով որ չ'անի՝ դու քո բանդ իմացիր, ես ինքս պատասխան կը տամ: Այսինքն էժանութիւն. լինի, ամեն մարդ էլ առնէ: Հիմա Վանին բռնել էր գողութիւնը, ուզում էր ծախողի, առնողի հողին հանէ: Ել աղաչանք, պաղատանք չը մնաց. մարդիկ, երեխաներ հաւաքւել էին, է՛, մեծ բաղմութիւն կար. ամենքն ուզում էին ծախողին ուտեն, ուտեն...

Աննան զարմացած էր. նա դեռ չէր հասկանում թէ ինչո՞ւ այնքան մարդիկ պիտի հաւաքւեն մի խեղճ մարդու վերայ. ի՞նչ

կար որ ծախել էր, միւսն էլ առել էր. ի՞նչ գողութիւն է այդքան։
— Ուրեմն զօռով է, հարցրեց նա. — ալիւրատէրը աշխատանքով է ծախել, առնողն էլ, երևի, փող է ունեցել որ առել է. դրանց, այդ փողաւորներին, ի՞նչ ասեմ... մենակ այդ չէ, ինչ որ ուզում են, առնում են։ Որ փող չը լինի, չեն էլ առնիլ... էլ ի՞նչ կայ։

Բարսեղը ծիծաղեց։

— Ձե՞ս հասկանում թէ ինչու համար... Բա՛... ասաց ծիծաղելով։
Երբ նա ծիծաղում էր, բերանը երկար և լայն բաց էր լինում, քիթը տափականում, երևում էին նորա բոլոր մեծ մեծ ատամները. իսկ փոքրիկ աչքերը բոլորովին կուլ էին գնում, ծածկւում այս ու այն կողմից հաւաքւած մսի ծալքերի տակ, կէտերի չափ դառնում։

Նորան այդպէս տեսաւ Սառան և չը դիմացաւ, անզուսպ ծիծաղը ջանկարծակի պայթեց, բարձրաձայն քրքիջը յորդահոս ջրի պէս դուրս թափւեց. նորան այլ ևս պահել չէր կարելի։ Նորա դէմքը կարմրեց, աչքերը մեծացան և ծիծաղն այնքան սաստիկ էր, որ նա չը կարողացաւ նստած մնալ ու որպէս մի կոլոր կճուճ՝ կողքի վերայ ընկաւ։ Երեխայի այդ անկեղծ ուրախութիւնը Բարսեղին շարժեց և նա էլ շարունակեց իւր թոյլ և անձայն ծիծաղը։

Բայց Աննայի վերայ ուրիշ տեսակ ազդեց այդ ծիծաղը. նա չարացաւ, մի ակնթարթում բորբոքեց, նա շատ շուտ հասկացաւ, որ ծիծաղում են իւր անհասկացողութեան վերայ։ Մանաւանդ շատ դիպաւ փոքրիկ օլակոտիւ ծիծաղը. այն մէկը, մեծը, դեռ իրաւունք ունէր, իսկ սա՞ ինչ է... Եւ նա զայրացած մի քանի անգամ խփեց Սառայի գլխին։ Սա աւելի ևս սաստկացրեց ծիծաղը. բայց այս անհամ հարւածները հանաքի համար չէին թափւում թաղիքի պէս խճճւած նորա մազերի վերայ։ Եւ ծիծաղը նոյն տեսակ սաստիկ լաց դառաւ։

— Չորանա՛ս դու, խորովի՛ս... ասաց մայրը զայրացած, համարեա շրթունքները կծոտելով. — հէնց որ մի խօսք ես հանում բերանից, իսկոյն մէջ է ընկնում. ո՛չ մեծանաս դո՛ւ, ո՛չ... մեծանաս, ով գիտէ ի՞նչ կը բերես գլուխս։

Բարսեղը աղջկան քաշեց, իւր մօտ տարաւ, գրկեց նորա գլուխը

և փաղաքական խօսքերով վերջ դրեց նորա Լ յին: Սառան բոլորովին կտրեց իւր ձայնը, երբ մուրացկանը դրպանից հանեց և տւեց նորան կաղամբի կոթի միջուկը, որ մի քանի տեղից կրծոտած էր:

—Աւագենց տանը տւին, մի քանի հատ կոտորում էին, այդ էլ ինձ տւին, հարկաւոր համարեց բացատրել աղքատը:

Բայց Աննան չը նայեց անդամ, չը տեսաւ թէ այդ ի՞նչ էր, որ միանգամից կտրեց Վլակտիս ձայնը: Սառան բոլորովին հանգստացած՝ գլուխը դրած էր աղքատի ծնկան ու այդտեղից դէպի վեր էր նայում դէպի աղքատի մազոտ դէմքը, տեսնում էր երկու հատ աչքերը, որոնք դեռ զարմանք էին արտայայտում և անդադար ճշգրտում էին ծանր, կարմիր կոպերի տակ: Բարսեղը իսկ որ շարունակել էր ուզում ընդհատած խօսակցութիւնը: Աննան ձեռքի գործը վերջացնելով դէն դրեց և տեսնելով իւր աղջկան, հրամայեց որ վեր կենայ, կորչէ:

—Կը նեղացնէ քեզ, ասաց նա Բարսեղին մի տեսակ խուլ, կարծես ակամայ ձայնով:

—Նեղացնէ՞, Զէ', Աննա', ուրիշ բան ասա': Ասա' թէ ուրիշ ես, ուրիշի ծնկան գլուխ դնել չի կարելի...

Եւ Բարսեղը թեթեւ կերպով հառաչեց: Մի շատ կարճ ժամանակ Աննան չը կարողացաւ պատասխանել այդ խօսքերին. բայց յանկարծ նորա մէջ մի ինչ որ բան զարթեցաւ և նա շտապեց հերքել այդ միտքը: Այդ պատճառով նա ընդունեց իւր դէմքի վերայ մի շատ քաղցր ժպիտ և իւր թուխ աչքերը մի տեսակ քաղցր վիրաւորանք յայտնեցին:

—Ի՞նչ խօսք է այդ, Բարսեղ: Դու էլ մեզանից մէկն ես, իմ մտքովն էլ չի անցել այդպիսի բան, պարտական մնամ առաջի Աստուծու: Այդ մահւան բաժինը, հո՛ղը կոխեմ դորան, չը թողեց որ երկու խօսք խօսենք:

—Հա', այն էի ասում է', դու չէիր հասկանում, շարունակեց Բարսեղը իւր տեղը դրստելով: Ախր դիրք է, մէկի համար չէ, երկուսի համար չէ, բոլոր աշխարհի համար է: Օրինակ, դէպուտատը որ ասում է, ախր իւր օգտի համար չէ ասում, ախր նա խելքը գլխին մարդ է: Ուրեմն ասում է. լա՛ւ, փողաւորը մի մանէթ էլ տւեց, աւել էլ տւեց՝ ալիւր առաւ. բայց ախր չունեւոր էլ կայ,

աղքատ մարդ էլ կայ և աղքատը ունեորից շա՛տ շատ է՝ նա՞ ինչ անէ։ Այսօր ես քսակը կոնստական եմ առնում, գնում եմ ալիւր բերողի մօտ։ Ասում եմ թէ՛ մի փութ ալիւր եմ ուզում։ Ինձ իսկի մտիկ էլ չի անում, ասում է՝ բոլորը մի տեղից կը ծախեմ մէկի վերայ, փողերը կը դարսեմ, կը դնեմ գրպանս։ Թող մեռնի՛ աղքատը, իմ ի՞նչս է կորչում։— Հարուստը, տեսնո՞ւմ ես...

— Օ՛, բացականչեց Աննան, հասկանալով վերջապէս թէ ինչ էր դէպուտատի խելքը։— Աստուած այդ հարուստներին քոս տայ, եղունգ չը տայ որ քորեն։ Դէ ի՞նչ ասեմ, քե՛զ մատաղ, մի քանի անգամ առած չեմ, տեսած չեմ։ Կրա՛կ թափւի դրանց վերայ։

— Այդ էլ մի՛ ասիր, Աննա՛։ Եթէ որ հարուստ չը լինի, մեր քաղաքն էլ քաղաք չի լինիլ։ Էլ մենք՝ ինչո՞վ կ'ապրենք։ Այսինքն՝ որ հարուստը կայ, քաղաքն էլ պայծառ կը լինի։ Իսկի չե՛ս տեսնում այն ապրուստը, նստիլ, վեր կենալը։ Վա՛հ, այսօր Մարկոս-աղան մի մուշտակ էր հագել, էլ ի՛նչ ասեմ։ Կասես թէ իւղի միջից էր հանած։ Խօսում էին, լսեցի, 700 մանէթով է առել։

— Եօ՛թ հարկւր. այդ ո՞ր բաղդաւորն է. այդքան փողն էլ կը համբի, ո՛ւ...

— Բա՛ս... մենակ մուշտակն է այդքան։ Ուաիլ, խմիլը տե՛ս... Երեք օր առաջ նրանց տանը մեծ ճաշ կար։ Է՛, որ ասեմ, կը մնաս չորացած։ Ի՛նչ մարդիկ կային, բոլորն էլ աղաներ։ Ինչե՛ր, ինչե՛ր ասես՝ չը կային։ Նրանց ծառան—անունը Միկիչ է— ինձ լաւ ճանաչում է, այնպիսի բաներ էր պատմում, որ մնացել էի չորացած։ Էլ քանի՛ քանի՛ տեսակ կերակուրներ, անունն էլ չես իմանալ որ ասեմ, Թէհ-րանից բերած շոր մրգեղէն... Զէ՛, Մարկոս-աղայի անունը հեռո՛ւ հեռո՛ւ երկիրներ է գնացել։ Դրանք քաղաքի օգուտն են...

— Դէ՛, ի հարկէ որ...

— Գլուխդ մեռնի՛, Մո՛վսէս. կոյր Մովսէսն եմ ասում, այն որ ինձ հետ է նստում։ Ասում եմ այսպէս է, ասում է չէ, Աստուծոց հրաման պիտի լինէր, որ մենք ողորմութիւն չը հաւաքենք, մենք էլ ապրենք, ո՞վ գիտէ, ապրենք ինչ կերպ որ լինի։ Շատ իւր ասածին մարդ է Մովսէսը։ Ասում եմ. եղբա՛յր, այդպէս ո՞նց կը լինի, ամեն մարդ իւր փեշակին է, սա էլ մեր փեշակն է... Է՛, իսկի կարողանո՞ւմ եմ հասկացնել։ Խելք չ'ունի մեռածը. կենում է, կենում,

ասում է՝ մրսում եմ, Աստուած, ինձ էլ հարստացրու: Հա՛, ասում եմ՝ ծիտը երազում կորեկ կը տեսնէ: Ասում է՝ դու հէնց այդպէս էլ պիտի մեռնես: Ե՛հ, ի՞նչպէս ասես, ի՞նչ հասկացնես. մարդ կայ որ խելք ունի, մարդ կայ որ խելքը հացի ու պանրի հետ կերել է, պրծել: Ինձ մի քանի անգամ հայհոյել է:

—Մի բան հասկանո՞ւմ է, որ խօսում է, հարցրեց Աննան:

—Ե՛... Եւ Բարսեղը հեգնաբար քիթը վեր քաշեց, ձեռքը

թափ տւեց:

—Դէ՛ ում հետ խօսում է, թող խօսի, Բարսեղի հետ հօ չի՛

կարող գալ, աշխարհս լաւ է ճանաչում Բարսեղին....

Բարսեղի պատասխանը եղաւ լայն ժպիտը, որ դրոշմեց նորա շրթունքների վերայ և անշարժացաւ: Բարսեղը մի քանի անգամ չորս կողմից նայեց, ձեռքը էլի տարաւ դէպի բեղերը: Գուցէ նա ուրիշ բան էր մտածում, բայց տեսնողը կ'ասէր, որ նա պատրաստ է բերանից հանել այս խօսքը. «դէ՛, մի ի՛նձ նայեցէք»:

Նա լռեց: Սառան քնել էր, գլուխը նորա ծնկան վերայ դրած, և մի ձեռքում կաղամբի կոթի մի փոքրիկ կտորը պինդ բռնած:

2.

Այսպէս ամեն իրիկուն: Աննայի տունը, ինչպէս ինքը Աննան էր ասում, առաջւայ համն էր ստանում: Մի ծանր տարին աւելի և աւելի մօռացւում էր: Տունն էր մտել խօսքը դրսի աշխարհի մասին. մարդկանց չարն ու բարին քննւում էր, այլ ևս մենակ չէին որբեայրին և փոքրիկ որբը:

Բարսեղը ամեն օր, զարմանալի ճշդութեամբ, ճրագները վառելու ժամանակ տուն էր հասնում: Նորան արդէն սպասում էին այդ տանը, նորա ճանապարհին էին նայում, թէ՛ և այդ մարդը ոչ մի տեղ ճանապարհ, ուրիշի համար նշանակութիւն ունեցող ճանապարհ չ'ունէր: Գալիս էր, մտնում, ձեռնափայտերը հանդարտ չրխկացնելով պատի տակն էր դնում, լիաբերան օբարի իրիկուն էր ասում և նոյնպէս լիաբերան պատասխան ստանում, նստում էր:

Սառան խկոյն աչք էր տնկում նորա վերայ. նստած տեղն անշարժացած, Սառան դիտում էր նորա ձեռքերը, ի՞նչպէս էր նա

շարժում, ո՛ւր էր տանում, ի՞նչ էր անում: Երեխայի սիրտը լցւում էր անհամբեր սպասողութեամբ, մի տեսակ խաղաղ անհանգստութեամբ և սկսում էր թռթռալ այն ժամանակ, երբ աղքատը իւր ձեռքը պատահաբար դէպի գրպանն էր տանում: Այդ հայեացքը, այդ ուշադրութիւնը հասկացել էր Բարսեղը, մինչև անգամ զնահատել: Նա ինքն էլ նայում էր, ինքն էլ դիտում էր. դիտում էր այդ փոքրիկ, միշտ բաց գլուխը, ցիրուցան թափւած, խճճւած մազերը: Այդ բնական հլիսարկի տակից երևում էին երեխայի ականջների ներքին ծայրերը, յետոյ հասալիկ, կարմիր թշերը, փոքրիկ բերանը, որի շրթունքները միմեանց պինդ կպնէիով, մի փոքրիկ փոս էին կազմում ծնօտի վերայ. մազերի տակից երևում էին երկու վառ աչքեր, որոնք բոցնից տուրս թռչել էին ուզում, որպէս զի լաւ, է՛լ լաւ տեսնեն նորա, այդ աղքատի ցնցոտիները, որպէս զի մի կերպ իմանան թէ ի՞նչ կայ նորա գրպանում:

Բայց նորա գրպանն ի՞նչ կարող է ունենալ: — Մուրացկանի գլրպանը, խոր ու մեծ գրպանը, կեղտոտ, կոպիտ թելերով կապկապած գրպանը, որ իւր մէջ տեղաւորում է այն միացն, ինչ միւս մարդկանց համար աւելորդ է, այնքան անհարկաւոր, որ կարելի է, առանց երկար մտածելու, առանց ցաւելու տալ օտար, գզգզւած մարդուն: Ամբողջ օրերով աղքատն ինքն է հարիւրաւոր գրպանների աչք դրած. բայց և այդպէս, այս աղջիկն ի՞նչպէս նայում, ի՞նչպիսի աւերակալութիւն ունի այդ իսկ գրպանից: Բարսեղը նայում էր աղջկայ այդ քաղցր, հեզ ու անմեղ դէմքին, նայում էր, մի քանի անգամ էլ շարժում էր իւր գրպանը, կարծես զւարճանում էր, այդ պատճառով էլ այնքան ծանր կերպով ասում.

— Տե՛ս թէ քեզ համար ինչ եմ բերել...

Սառան այդ սովորական խօսքերին էր սպասում. և հէնց որ լսում էր, իսկոյն քաշւում էր, մօտենում նորան և իւր դէմքի վերայ մի ժպիտ էլ աւելացրած՝ աչքերը աղքատի դէմքին և գլրպանին էր ուղղում փոփոխաբար: Բարսեղը, վերջապէս, մի բան հանում էր, կամ մի ընկոյզի միջուկ, կամ մի կիսատ խնձոր, տալիս էր նորան: Նւ ինքը հպարտ իւր արածով, մի ձեռքը դնում էր նորա մէջքի վերայ և այդ ժամանակ նորա կոշո և անհրապոյր դէմքը աշխատում էր փաղաքշանք, ուրախութիւն, գութ արտա-

յայտել: Սակայն Սառան այլ ևս չէր տեսնում այդ դէմքը և չէր իմանում ինչ է նա ասում. իսկոյն ազահութեամբ ուտում էր, վերջացնում և այնուհետև բացում էր նորա փոքրիկ բերանը:

Աննան այլ ևս հացի պակասութիւն չ'ունէր, ամեն իրիկուն Բարսեղի քսակը կտոր-կտոր հացերի մի բազմութիւն էր թողում, որ միւս օրը բաւականանում էր, շատ անգամ դեռ աւել մնում: Ծրագալոյսն ու վառելիքն էլ առաջւայ պէս հազադիւտ չէին: Բարսեղը մի տան համար հոգացողութիւն անելն էլ զիտէր: Նա դրսից բերել էր քարեր, մտածել էր, աշխատել և կազմել էր նրանցից մի փոքրիկ օջախ. բերել էր մի լրագրի թերթ, ծածկել էր նրանով լուսամուտը. իւր հին արխալուղը կախ էր քարել դրան ճակատից, որպէս զի ձեղքովը շատ ցուրտ չը մտնէ: Մնում էր քարէ պահարանը. դա վատ էր թւում Բարսեղին, այնպէս բաց մնացած, ամանները անկարգ դրած: Եւ նա մի օր մի հարուստ տան պատշգամբին տեսաւ մի հին սպիտակ շորի մեծ կտոր, խնդրեց որ իրան տան շապիկ կարելու համար, բերեց, կախ արեց առաստաղից, քարն ու նորա տակ բացւած խողոչը ծածկեց:

Աննան ուրախանում էր այդ բոլորը տեսնելով: Եւ փոխարէնը հատուցանում էր իւր լաւութիւններով, խնամքով պատրաստում էր, որքան կարելի էր, փափուկ անկողին, որի մէջ Բարսեղը հանգիստ քնում էր. լւանում, կարկատում էր նորա շորերը: Լինում էր այսպիսի ժամանակ. Բարսեղը գալուց և երեկոյեան հացը ուտելուց յետոյ՝ Աննան հանում էր ասեղը, վերցնում էր աղքատի որ և է շորը և նստում էր փոքրիկ ճրագի առաջ, բոլորովին մօտենում էր լոյսին, կարը դնում ծնկան վերայ: Ծրագը պարզ լուսաւորում էր նորա սպիտակ ճակատը և այն փոքրիկ, մի բարակ գծի չափ կընճիւրը, որ անփոյտ ընկած էր ճակատի երկարութեամբ, թաւ յօնքերի գլխին: Այդ յօնքերը սուեր էին տարածում աչքերի վերայ, որոնց ներքին կոպերը խիտ շարած, երկար և սրածայր թերթերունքների հետ ստէպ ստէպ իրանց յատուկ արագութեամբ դէպի վեր էին շարժւում և էլի իջնում: Մի փոքրիկ սուեր էր արձակում նաւքիթը, որի տակ երևում էին միմեանց կպած գունատ շրթունքները: Այդպիսի ժամանակ Բարսեղը աւելի յետ էր նստում, այնպիսի շրջանում, ուր ճրագը պարզ լուսաւորել չէր կարող. և նայում էր

Աննայի այդ դէմքին, հարկաւոր գործով զբաղւած կնոջ հանգիստ
և անվրդով դէմքին:

Նայում էր թէև ոչ երկար, բայց խոր ուշադրութեամբ: Նա
լուռ էր, մտախոհ: Մտքերը նորան անհանգստացնում էին: Ի՞նչ էր
արդեօք նորա մտածմունքը: Մի անգամից չէր միտքը գոյացել. նա
ինքն ու ինքը եկել, նստել էր աղքատի գլխում: Ամեն ինչ յաջող-
ւում էր այդ փոքրիկ, տկար տան մէջ. ամեն ինչ կարգ ունէր, ինչ
դնում ես, սազում է: Երևում է պակասը, երևում է թէ ի՛նչը պի-
տի լինի և ի՛նչպէս պիտի լինի: Կարգը, սարքը այնպէ՛ս լաւ է,
այնպէս հանգստացնում է մարդուն. պակասը այնպէ՛ս սուր ծակում
է, միտք անել է տալիս. և երբ նորա ճարը գտնում ես, հեռաց-
նում, որքա՛ն ուրախանում ես: Այս տան մէջ ինչ որ անում ես, ինչ
որ աւելացնում ես, հանգստութիւնը, յարմարութիւնն է աւելա-
նում: Ել ի՞նչ լաւ բան. տեղը յարմար, տունը լոյս, խօսքն ու զը-
րոյցը այդ փոքրիկ օջախի չորս կողմն առած. կայ մարդ, կայ հաս-
կացող, լսող: Օրն ի բուն փողոցում թէ՛ նստած, թէ՛ ման գալիս,
ոչ ցլի, ոչ ձիւնի նայելով և ոչ անձրևի, մարդը լուռ է, նայում է
ամեն մի դատարկ բանի, մրսում է, տաքանում, լսում է հարիւր ու
մի կոշտ խօսք, կամ հայհոյանք, կամ ծաղր, կամ թէ որ և է
կծու հանաք: Այնտեղ նա ամենքից ցած է, ամենքից. ցած նոյն
իսկ երկու-երեք տարեկան զուգած, զարդարած երեխայից, որին
ծառան տանում է նորա առաջով. այդ փոքրիկն էլ գիտէ մի բան
ասել, անպատճառ մի ծանր բան: Տէ՛րը նրանց հետ, թո՛ղ ասեն,
անեն ինչ կարող են: Աղքատը, իւր գործին գնացող աղքատը, հէնց
այդպիսի բաների համար է ստեղծւած: Բայց գործից յետոյ, ամբողջ
օրւայ ընթացքում տեսածից ու լսածից յետոյ, որքա՛ն լաւ է այս օ-
թեանը, այս հանգստութիւնը: Այդ երեկոները նա էլ մարդ է դառ-
նում, այդտեղ նա ոչ ոքից ցած չէ:

Այսպէս ամեն օր, ամեն իրիկուն նորա գլուխը ուրիշ ուրիշ մըտ-
քեր էին մտնում: Յերեկը իւր գործը կատարելիս նա առաջւայ պէս
անզգայ չէր: Առաջ այդպէս չէր բոլորովին: Առաջ անում էր, ման
էր գալիս, հաւաքում, իմանալով որ իւր ճակատի գիրն է այդպէս.
ուրիշ տեղ, ուրիշ ճանապարհ չը կար, պէտք էր միայն այդ անել:
Իսկ ա՞յժմ: Մարդկանց մանր ու հասարակ գործերը, դէս ու դէն

ընկնելը նորա համար առանձին միտք, առանձին քաղցր նշանակութիւն էր ստանում: Եւ նա ուշադրութեամբ էր նայում այդ բոլոր գործերին, սիրում էր շատ տեսնել, որ իւր մտքերի վերայ ուրիշ մտքեր էլ աւելանան: Տեսնում էր, օրինակ, արհեստաւորին, որ գալիս կանգնում է մի մանրավաճառի առաջ. նորա փէշից կպած է փոքրիկ տղան, որ անդադար ձգում է այդ փէշը և հօրից մի ինչ որ բան է պահանջում: Բարսեղը մօտ է գնում, կանգնում: «Ուզում եմ, ո՛ւզո՞ւմ եմ», կրկնում է երեխան անդադար: Հայրը առնում է, տալիս մի փոքրիկ բան, բայց երեխան էլի պահանջում է. հայրը սկսում է հաւատացնել, ասում է թէ այդ մէկն էլ յետոյ կ'առնէ, այժմ փող չ'ունի: Բայց մի՞թէ փոքրիկը հասկանում է նորան. նա գիտէ իւր պահանջը, իւր լացը և իւր փէշից պինդ բռնելը: Կարծես էլ ի՞նչ մի պատճառ, որ ամեն մարդու բարկութիւնը յարուցանէր. այդ փոքրիկը, որ այնքան պնդացրել է երեսը, կպրի պէս կպել է, ձեռք չի վերցնում, ամաչացնում է մարդուն հրապարակի մէջ, օտար խանութի առաջ: Բայց ո՛չ. այդ լացը, այդ անհաշտ կոշտութիւնը հօր ծիծաղն է բերում: «Ա՛խ, ի՞նչ անեմ», ասում է նա, ձեռքը գրպանն է տանում, թափ է տալիս, հանում վերջին սև փողը—վերջինը, որովհետեւ նա այնպէս է նայում այդ փողին— և առնում մի ինչ որ բան, որ միայն երեխային է հարկաւոր: Յետոյ համբուրում է երեխային, ճանապարհ գնում, մի քանի անգամ պատկիրում, որ լաւ պահէ առած իրը, չը կորցնէ, որ լաւ գնայ, շուտ տուն գնայ: Այդ ամենը տեսնում էր Բարսեղը և յանկարծ մըտաբերում, որ ինքը մենակ է այս աշխարհի վերայ, բոլորովին մենակ: Եւ հասկանում էր, որ ինքը մենակ իրան չը պիտի ճանաչէ, այլ պիտի թափ տայ գրպանը, պիտի իրան ծախէ որ այդպէս ուրախանայ, ինչպէս ուրախացաւ արհեստաւորը: Եւ երբ մթնում էր, երբ նա տեսնում էր Սառային, գլուխը կամացուկ շարժում էր: «Օձն էլ բոցն ունի... քո բոցնդ ո՞րն է, Բարսեղ», հարցնում էր ինքն իրանից:

Մի երեկոյ Աննան լաց նորա գլուխը: Խնամքով լաց, պակաս տեղ չը թողեց: Իւր թեւքերը վեր էր քաշել մինչև արմունկները, լանում էր, իսկ Սառան ջուրն էր ածում: Ամեն անգամ, երբ փոքրիկը սխալւում էր, ջուրը շատ էր ածում կամ քիչ կամ թէ

ծուռ, մայրը բարկանում էր նորա վերայ, անիծում, որ այդպէս ան-
որոշ քն է եղել, երբեմն և խփում էր նորան, երեխան լաց չէր լի-
նում, չէր վիրաւորւում, երեւի, հասկանում էր, որ այդպէս չը պիտի
անէր և աշխատում էր լաւ ածել: Աննան երկար շփեց, մաքրեց
Բարսեղի ականջները, յետոյ բերեց մի շորի կտոր, սրբեց նորա գլու-
խըն ու դէմքը: Բարսեղը մոռացել էր՝ տեսել էր իւր օրում այդպի-
սի բան թէ չէ: Գլուխը թեթեւացաւ, աչքերը լայն բացւեցան,
մազերը կակդեցին: Այնպիսի մի հանգստութիւն եկաւ նորա վերայ,
երբ նա նստեց օջախի կրակացած ածուխների առջևը, այնպիսի մի
սիրուն, ծոյլ թմրութիւն գրկեց նորան, որ շարժել չէր ուզում:

— Աստուած քեզ օրհնէ, Աննա՛, բացականչեց նա. — միայն Տէ-
րը քո մէկդ հազար շինէ, կուռդ դալա՛ր...

Աննան լսում էր և ծիծաղում:

Այսպիսի հանգստութիւնը, այսպիսի թեթեւութիւնը Բարսեղի
համար տեսնւած բան չէր: Ինքն իրան մոռացել էր. և հպարտացած,
կիսախուփ աչքերով տեսնում էր թէ ինչպէս Աննան արագ արագ
դէս ու դէն էր անում, հաւաքում էր ամանները, դուրս էր տանում
տաշտակը, ջուրը դէն ածում: Երբ նա կրկին ներս մտաւ, տաշտակը
դրեց մի անկիւնում, յայտնեց որ լացած գլուխը հեշտ կը մրսէ,
խնամքով դրստեց դրան ճակատից կախ արած արխալուղը, որ ցուրտ
չը մտնէ, յետոյ ասաց որ տաշտակն իրանցը չէ, ուրիշի դռնից են
ուզել բերել, ուստի պէտք է տանը պահել, որ դրսում ցրտից չը
ճաքէ: Բարսեղը մինչև այդ մի ինչ որ բան էր ուզում անել: Մի
քանի անգամ ձեռքը տարաւ դէպի ծոցը, բայց էլի դատարկ յետ
քաշեց: Այդպէս անում էր և գլուխը կախ արած մտածում: Վեր-
ջապէս երբ Աննային և Սառային մի երկու աւելորդ անգամ էլ նա-
յեց, ձեռքը տարաւ իւր կակղած և դեռ թաց մազերի վրայով և
յետոյ ծանր կերպով հանեց ծոցի դրպանից մի չթի փոքրիկ կա-
պոց, արձակեց նորա վերայ մի քանի անգամ փաթաթած և պինդ
կապած թելը, բաց արեց կապոցը, բաց արեց և նորա մէջ դրած
թղթի կտորը, սկսեց ուշադրութեամբ սնտղել այդ թղթի մէջ դը-
րած սպիտակ փողերը: Նա առաջ համրեց, կշռեց իւր ձեռքում,
յետոյ ծանր-ծանր վերցրեց երկու հատ սպիտակ աբասանոց, որ եր-
կու մատի մէջ բռնած, պարզեց դէպի Աննան:

—Ա՛ռ, քեզ համար մի բան կ'առնես:

Մի սև փող էլ, երեք կոպէկանոց, զրպանից հանեց և Սառա-
յին տւեց: Աննան բռնեց փողը, բայց էլի պարզեց զէպի Բարսեղը:

—Ինչի՞ս է, հարցրեց նա:

—Լա՛ւ, մի՛ յետ տուր, սրտիդ ուզածը կ'առնես:

—Ի՞նչ բան ունիմ, ինձ հարկաւոր չէ, Աստուած վկայ, պա-
տասխանեց նա քաղցրութեամբ, որ չը վշտացնէ աղքատին.—ա՛ռ,
ածուխ կ'առնես. եթէ այս ձմեռը կրակի կարօտ չը մնանք՝ էլի մեծ
բան է:

—Աստուած ողորմած է, Աննա՛, ածուխն էլ Աստուած կը հասց-
նէ: Ես կը բերեմ, մի քանի շահի էլ ունիմ: Վե՛ր առ, վեր առ:

Աննան տարուբերուով էր, սպիտակ փողը խաղացնում էր իւր
պարզած ձեռքի մատների մէջ: Իսկ Սառան սև փողը պինդ սեղմել
էր բթամատի և ցուցամատի մէջ, բռնել էր ուղիղ քթի առաջ,
մի ոտը բարձրացրել էր, միւս ոտի վերայ ցատկոտելով մի քանի
շրջաններ արեց նրանց շուրջը:

—Լա՛ւ, ա՛ռ, մի և նոյն է՝ քեզ մօտ թէ ինձ մօտ եղած, խօ-
սեց Աննան.—Աստուած վկայ է, ճշմարիտ եմ ասում:

—Ես էլ հէնց այդպէս եմ իմանում որ տալիս եմ, Աննա՛, Աս-
տուած էլ վկայ, երկինքն էլ. հաւատացի՛ր, որ այդպէս եմ իմա-
նում:

—Ե՛, չեմ կարող. ախր ի՞նչ անեմ... Լա՛ւ, որ այդպէս է, ա՛ռ,
ինձ համար մի տաշտակ կ'առնես, հէնց այսպիսի մէկը. շատ լաւն
է, ես սիրում եմ այսպիսին. ծանր չէ, բայց բարակ էլ չէ:

—Ե՛, Աննա՛, ողջ գլուխ ուղիւր, առանց տաշտակի էլ կը լւաց-
ւի, ասաց Բարսեղը ուրախացած:

—Որ այդպէս է, ինձ տո՛ւր, ես Սառայի համար մի ջուխտ
լաւ ոտնաման կարել կը տամ:

—Հա՛, հա՛, այդ լաւ է. խելքս Աստուած կտրէ. երեխաս բո-
քիկ է, տրեխն էլ այսօր կորցրել է, տանից դուրս գալ չի կարողա-
նում:

Սառան վազեց, եկաւ մօր մօտ, իւր փողն էլ տւեց նորան:

—Սրանով էլ ա՛ռ, ասաց նա:

—Լա՛ւ, լա՛ւ, Սառա՛, կ'առնեմ, պատասխանեց աղքատը.—տես

ի՞նչ կ'առնեմ—կարմիր, սև քողերով ու սպիտակ կոճակներով...
 Երեխան սկսեց ծիծաղել, տեղն ու տեղը ոտոտտալ: Մայրը
 բռնեց նորան, համբուրեց նորա լիքը թշերը և շոյեց նորա ճակատը:
 Քնի ժամանակ էր: Բարսեղը գնաց, իւր սովորական անկիւնում
 պառկեց: Եւ այժմ պարզ, հասկանալի դարձաւ նորա գլխում նըս-
 տած միտքը: Այդպէս էլ պիտի լինի: Նա լուռ ծիծաղեց, նորա
 սիրտը ուրախութեամբ լցւեց, երբ յիշեց Աննային փող տալը:

Է.

Հետեւեալ օրը եղանակը պարզ էր: Արեգակը լուսաւորում էր
 ձմեռւայ աղքատ աշխարհը, որ նոր էր ծածկւել մի բարակ ձիւնի
 տակ: Բայց թէև արեգակը մի ամբողջ օր գործել էր, այնու ամե-
 նայնիւ, չէր կարողացել պնդացած, քարացած սառցային մարմին-
 ների չյօնքն էլ պատռել: Զմեռւայ արև օրերից մէկն էր, այն օրե-
 րից մէկը, երբ ցուրտը մի հանդարտ քամու մէջ մտած ամեն տե-
 ղին է հասնում, մարդ է չորացնում: Իսկ ցերեկւայ լուսատուն, այն
 իսկ արեգակը, որ մի ժամանակ ձիւնի սարեր է ոչնչացնում, այդ
 օրը անգոր և ուժասպառ կախ է տալիս իւր լոյսը ինչպէս լուսինը,
 որ պարզ գիշերը թափում է այնքան առատ, զեղեցիկ լոյս, որ սա-
 կայն ջերմութիւն չ'ունի:

Եւ այդ արեգակը վերջացնում էր իւր կարճ և ծուռ ճանա-
 պարհը, հետզհետէ ցած և ցած էր գնում, հետզհետէ քշանում,
 «հաւաքւում» էր նորա լոյսը: Մարդիկ գնում էին քիթ ու ականջ
 փաթաթած, բերանները հուպ տւած, փչում էին, մրմնջում: Տների
 երդիքներից դուրս էր թափւում ծուխը, թանձր ամպի պէս ան-
 շարժանում էր սառած, սեղմած օդի մէջ և դանդաղ տարածւում
 մի փոքր տարածութեան վերայ: Քաղաքային սահնակները թռ-
 չում էին լանջիվայր փողոցներով. ձիավարը անդադար շտապեցնում
 էր ձիերին իւր կարճ, խրախուսական և երբեմն անբաւականութիւն
 յայտնող աղաղակներով. սառած զանգակը կիսամեռ ձայներ էր ար-
 ձակում, դողդողում, և ձիերը գոլորշու քուլաներ դուրս թողելով
 իրանց քթածակներից, վազում էին գլխակոյր:

Այդ ժամանակ մուրացկան Բարսեղն էլ քարշ էր գալիս իւր մեծ
 ու պստիկ մահալների օգնութեամբ: Նա շտապել չէր կարող և նո-

րա թթի առաջ էլ անդադար գալարւում էին գորշ գոլորշու ամպիկներ, որոնք յետ ու առաջ էին գնում, կծկւում էին արեգակի մեռած լոյսի տակ, ցոյց էին տալիս, որ այդ անդամալոյծը թէև շարժւում էր այնպիսի յուսահատ դանդաղկոտութեամբ, բայց իւր մէջ, ներսում, ունէր մի ոյժ, որ իրան առաջ էր հրում, մի եռանդ, որին, սակայն, ականջ չէին դնում իւր անյարմար անդամները, որոնք լաւ սառել էին:

Նա գնաց, մեծ փողոցից դուրս եկաւ, մտաւ մի շատ նեղ ու կարճ փողոց, հասաւ մի մենաւոր տան մեծ դռներին. նայեց, տեսաւ որ դուռը բաց է, բակը դատարկ: Բակում կանգնած էր մի հին տուն, որ, ինչպէս երևում էր, նոր էր կրով սպիտակացրած. բայց այդ սպիտակութիւնը չէր կարողանում ծածկել շինութեան ծերութիւնը, որ իսկոյն ինքն իրան յայտնում էր: Այդ տունը չորս կողմից շրջապատած էր հնացած, բայց դեռ ամուր քարեայ պարիսպներով. ոչ մի կողմից նա չէր կաշւում հարեան տներին, ամենքից էլ անջատւած էր մեծ մեծ պարտէզներով: Աղքատը երկար չը սպասելով բակը մտաւ և իւր պստիկ ձեռնափայտով երկու թեթեւ հարւածներ տւեց հին, արդէն ծուած դրանը, և բարձր ձայնով ասաց.

—Ո՞վ կայ տանը:

Աղքատի սովորական խօսքն էր. երևում էր որ այդ տունը նորան խիստ ծանօթ էր. այդ հաստատեց և այն ձայնը, որ իսկոյն պատասխանեց ներսից.

—Բարսեղ, դո՞ւ ես, ե'կ, ե'կ:

Բարսեղը դուռը հրեց և մտաւ մի սենեակ:

Խոր սենեակ էր, յատակը բաւական ցած ընկած. ներս մտնողը պիտի իջնէր սանդուղքի երկու աստիճաններով: Բայց խոր էր երեւում աւելի այն պատճառով, որ շատ լոյս սենեակ չէր: Երկու քառակուսի փոքրիկ պատուհաններ ունէր, որոնք դրսից պաշտպանւում էին երկաթէ հաստ ցանցերով: Վերին անկիւնի պատուհանի մի ապակին փշրւած էր և այդ «աչքը» ծածկւած էր մի ինչ որ կարմիր շորի կտորով: Արևը հաւաքւել էր այդ կտուրի վերայ և սենեակի մռայլ լոյսի հետ խառնւել էր մի թեթեւ կարմրութիւն:

Երկաթէ վառարանի մօտ ծալապատակ նստած էր մի կին: Իորա բոլոր հագուստը կարմիր էր, բացի մոխրագոյն շալից,

որ ամեն կողմից փաթաթել էր նորա գլուխն ու պարանոցը, ազատ թողելով միայն ղէմքը: Մի փոքրիկ, կոլոր ղէմք էր, որի նիհար, կուչ եկած թշերի ծայրին մնացել էր մի անհրապոյր, արնադեղ կարմրութիւն: Առաջին անգամ տեսնելիս կ'ասէիր, որ այդ կինը տարիների մի երկայն շարք է տեսել, թէև ղէմքը իւր բոլոր կարողութիւններով աշխատում էր հակառակել այդ մոքին: Նա ունէր մի զոյգ մանր ու խոր, կոլոր աչքեր, որոնք շրջապատած էին նոսր ու կարճիկ թերթերունքներով և որոնք թուլա էին և մի կերպ խոնաւ, փայլուն. այդ աչքերը անդադար ճպճպում էին, միանգամից մի հաստատ, հանգիստ դիրք բռնել չէին կարողանում, կարծես այդ կինը մարդուն ուղիղ մտիկ տալ չէր ուզում: Յոնքերի մէջ արդէն նկատելի էին սպիտակ մազեր, որոնք մի լուռ համերաշխութիւն պահելով վերին շրթունքի վերայ վերեւից ղէպի ցած ընկած և մանր ու սև մազերով ծածկւած սև, բազմաթիւ կնճիռների հետ, պառակտել տեղն ու տարիքն էին որոշում:

Բարսեղը մի րոպէ մնաց կանգնած, չը գիտէր թէ ինչ անէ իւր ահագին ոտնամանները, որոնց վերայ ցեխը սառել էր, մեծ մեծ ձիւնախառն կոյտեր կազմել, քարի պէս պնդացել: Նա ուզեց հանել և արդէն սկսել էր կապանքները արձակել, բաց կինը տեղից վեր թռաւ, յետ դեցեց վառարանի մօտ փռած մի կապերտը, բաց արեց հողէ յատակը և ասաց.

— Լա՛ւ, լա՛ւ, մի՛ հանիր, ե՛կ, տաքացի՛ր, խե՛ղճ... հիմա սառել ես:

Նորա ձայնը շատ բարակ էր, կատուի ձայնի նման: Բարսեղը մօտեցաւ վառարանին, կոշտ ու սև ձեռքերը դրեց նորա վերայ:

— Յուրտը... էլ մի՛ ասիր, խօսեց նա, երբ տաքացրեց մի ձեռքը և սկսեց նրանով իւր ղէմքը շփել: Աստուծու պատիժն է, պատիժը... Օհօ՛... հօ՛...:

— Խե՛ղճ, ասաց կինը՝ ձեռքով նստելու նշան անելով:

Եւ տեսնելով թէ ինչպէս այդ խեղճ մարդը զանազան շարժողութիւններ է անում իւր ծուռ ոտները մի կերպ ծածկելու համար, շարունակեց.

— Վառարանի մօտ սառչում ենք... բայտ դու ի՞նչպէս ես ա-

նում այսպիսի օրը դռներն ընկած... Քո բերողի ա'չքը կուրանայ, Բարսեղ... Մազերն էլ սառել են, մազերը...

Իրաւ, Բարսեղի երեսի ու գլխի մազերի վերայ սառուցների կտորներ էին գոյացել: Նա լուռ էր, գլուխը թեքել էր վառարանի վերայ, ձեռքերը տարածել, կարծես ուզում էր զրկել, կրծքին սեղմել վառարանը: Կինը շուտ հասկացաւ, որ վառարանն այնքան տաք չէ, վեր կացաւ, զնաց երկու լիպոյ բերեց, դրեց վառարանը: Կարճ միջոցում Բարսեղի սառած դէմքն ու ձեռքերը տաքացան, կակղեցին: Երկաթէ վառարանը տարածեց իւր ժամանակաւոր սաստիկ տաքութիւնը. նորա վերայ դրած ջուրը սկսեց եռալ: Բարսեղը յետ նայեց:

— Ողորմի՛ հօրդ, ասաց, մէկ էլ նոր կենդանացայ: Այնպէս իմացիր թէ մի կամուրջ ես շինել:

— Նստի՛ր, նստի՛ր, քիչ հաց դնեմ, կե՛ր:

Կինը բերեց, նորա առջևը դրեց քիչ հաց, երկու կտոր եփած սառած միս և աղամանը:

— Հիւրեր կային, շատ չ'աւելացաւ, ասաց նա:

— Ամեն օր հիւրեր են լինում տանդ, Բա՛բուշկա:

— Ի՞նչ ասեմ, քեզ մատաղ. գիւղից գալիս են, ուրիշ տեղ չեն ճարում, ինձ մօտ են գալիս. այստեղ, այնտեղ այնքան ծանօթ ու բարեկամ ունինք, Աստուծու տունը չէ՛ն մնայ, Աստուծու հիւրերն են, կարո՞ղ ես դուրս անել: Այդ երկու կտորն էլ Եփրեմիս համար էի պահում, բայց մնաս չ'ունի. նա իսկի չը պիտէ որ հիւրեր են եղել, երեկոյեան իւր հետ ուտելու մի բան կը բերէ:

Պառաւը մենակ էր, այդ տունն էլ մնացել էր իւր մեռած մարդուց: Իսկ Եփրեմը նորա թոռն էր, 14 տարեկան մի տղայ, որ կօշկակարի մօտ աշակերտ էր: Տառը նորան վերցրել, իւր մօտն էր պահում և շուտ շուտ ասում էր, որ իրանից յետոյ մնացած «հոգեպահուստը» նորանը, Եփրեմինը, կը լինի:

Բարսեղն սկսեց ծամել հացը, մատների ծայրերով մի քիչ միս կտրեց, դրեց բերանը, մնացածը փաթաթեց հացի մէջ, չը մոռանալով աղ անել, իւր քսակը կոխեց:

— Բաւական է, իրիկունը կ'ուտեմ, ասաց նա. — հիմա մըթ-նում է:

—Է՛, ինչ ես շտապում, նստի՛ր, խեղճ մարդ, տեղդ տաքացրու. եթէ ուշանաս էլ՝ այստեղ կը քնես:

—Ձէ՛, Բա՛բուշկա, ես էլ ունիմ տեղ, օթւան, ուր զիշերները հաւաք եմ լինում:

Եւ նա ծիծաղելով նայեց դէպի պառուար, որ զարմացաւ ոչ թէ խօսքերի, այլ այդ ծիծաղի վերայ:

—Եկել եմ մի բան ուզելու, շարունակեց Բարսեղը նոյն կերպով.—ինձ մի կտոր մո՛մ տուր:

—Մո՞մն ինչիդ է. այդ ինչպիսի տուն է, որ մի կտոր մոմ էլ չեն տալիս, որ վառես քեզ համար:

—Տուն է, Բա՛բուշկա, տունն ի՞նչպէս կը լինի. միջին մարդիկ են ապրում: Ես էլ մարդ եմ, նրանք տունն են տալիս, ես էլ պիտի մի բան տանեմ:

Բաբուշկան վեր կացաւ, պահարանից մի կտոր մոմ առաւ:

—Խե՛ղճ Բարսեղ, խե՛ղճ, ասաց մոմը տալով նորան.—քո ինչի՞ցդ են ուզում: Աստուծու խեղճն ես, ոտից, ձեռքից ընկած մի աղքատ ես՝ անտէր, անտիրական: Ի՞նչ խղճմտանք է, հողե՛մ նրանց գլուխը:

Բարսեղի ուրախ ծիծաղը փոխւեց, մի րոպէում դառնացաւ: Նա գլուխը կախ արեց, պատասխան չը տւեց: Պառաւն աւելի ևս խղճահարեց:

—Է՛հ, ասում եմ քեզ, ե՛կ ինձ մօտ ապրիր, ա՛յ այն կողմի փոքրիկ թոնրատունն էլ քեզ կը տամ, այնպէս կը պահեմ, որ քէ-ֆըդ կը դայ, քէֆդ... Աղքատ Գալուստը երկու շաբաթ ու կէս ապրել է այնտեղ, ինքդ հարցրո՛ւ, իմացի՛ր, տե՛ս ինչպէս է ապրել: Ո՞վ նրանից կոպէկ ուզեց և փառք Աստուծու, ո՞ր օրին ենք մընացել, որ ձեզ նման խեղճերից ուզենք: Մեղք է, մե՛ղք:

—Քո բաժինն արքայութիւն, Բա՛բուշկա, Աստուածանից խընդիրքս է՝ թողնդ պինդ, պինդ ձեռքով պահէ:

—Հը՛, գալի՞ս ես, թէ չէ:

Բարսեղը խոկոյն չը պատասխանեց, այլ մի անգամ դեռ չափեց նորան մի ամաչկոտութիւն արտայայտող, անվստահ հայեացքով և յետոյ միայն ասաց.

—Է՛հ, սրտինս չես իմանում:

—Սրտինդ ի՞նչ է, ասա՛, ասա՛, տեսնեմ:

Եւ պառաւը աւելի մօտ նստեց:

—Քո մայրութիւնդ վկայ է, Բա՛բուշկա, սրտումս շատ բան փայ. ո՞րն ասեմ: Այսքան անում եմ, անում, ասա վերջն ի՞նչ է դառնում: Ոչի՛նչ, կորչում է, գնում: Օրը գնում է, տարին անցնում, ես էլի այն եմ ու այն: Մի՞թէ ես մարդ չեմ:

—Ի հարկէ, մարդ ես....

—Դէ՛, մարդ եմ, իսկոյն ընդհատեց Բարսեղը աւելի բարձր ձայնով, — որ մարդ եմ, ինչո՞ւ Աստուծու տւած բաժնից զրկւած եմ. մեղաւոր եմ, հա՞...

Եւ նա մի մեղմ հառաչանք հանեց, թող կերպով շարունակեց.

—Մեղաւոր եմ... իմ մեղքն է, ոչ հօրից, ոչ մօրից մի լաւութիւն, մի քաղցրութիւն չեմ տեսած: Ինչի՞ նման եմ: Էգուց, միւս օրը կը սատկեմ, շան պէս կը սատկեմ, կը տանեն, ո՞վ գիտէ, որտեղ կը գցեն և մի մարդ չի լինիլ, որ անունս տայ: Ինձ օջախ է հարկաւոր, օջախ:

Վերջին խօսքերը նա այնպէս պինդ արտասանեց, այնպէս ոգևորւած, անսպասելի կերպով, որ պառաւը ծիծաղեց: Իսկ երբ նա ծիծաղում էր, վերին կնճռոտ շուրթը դէպի բարձր էր գնում, բաց անում նորա կարմիր քիւմքերը և մի շարք սպիտակ, անվնաս ատամները:

—Ի՛նչ կ'ասես, բացականչեց նա. — Բարսեղս էլ է թուխս եկել... ես էլ ասում եմ ի՞նչ է...:

—Բանն այդ չէ, Բա՛բուշկա, տեսնում ես ինձ, էլ ինչ ցոյց տամ: — Եւ նա բարձրացրեց իւր թւերը, ինքն էլ նայեց իրան: — Տեսնո՞ւմ ես, այս մարմինը, այս մարդը, չե՞ս ասիլ, խեղճ է, սորան էլ մի հանգստութիւն, մի տեղ է հարկաւոր: Հէնց միշտ կողքս քարին, գլուխս հողի՞ն...:

Այդ շարժողութիւնը, տարածած թւերը, այդ հայեացքը, որով մարդը ինքն իրան էր քննում, պառաւին հասկացրեց, որ նա հանաք չի անում. ուստի ինքն էլ մտաւ նորա դրութիւնը և գլուխը ցաւակցաբար շարժելով ասաց.

—Քուսնա՛մ քեզ համար, այդ մէկը ճշմարիտ է, որ խեղճ ես, Աստուծու խեղճը: Ապրուստ կայ արծաթ է, ապրուստ կայ երկաթ է:

—Ողորմի՛ք զոհ հօր հոգուն, արքայութեան բաժին դառնաս, ես էլ հէնց այդ եմ ասում: Աշխարհի բան է, վատը եթէ չ'ասես, լաւը չի գալ, Բաբուշկա: Աշխարհէ, այսինքն մահ կայ, մեռնիլ կայ: Այսօր, Տէրը մի՛ արասցէ, ես հիւանդացայ, ի՞նչ անեմ: Մէկը չը պիտի՞ լինի որ մէջքս ու գլուխս ծածկէ, ինձ մօտ նստէ: Այսպիսի բաների մասին, որ միտք եմ անում, սիրտս ճաքում է...

—Նո՛ր ես այդ մտքերը գտել, հա՛. առաջ քո բերանից այդպիսի խօսքեր... ի՞նչ ասեմ... լսած չեմ:

—Մարդու ջահելութիւնն է, Բաբուշկա. ջահելութիւնը որ անցնելու վրայ է լինում, միտք ես անում, ի՞նչպէս չէ. միտք ես անում, ասում՝ ի՞նչ է եկել քեզ, մէկ անգամ էլ պիտի ծնւես, այս աշխարհը տեսնես: Այսպիսի բաներ կան...

—Խօսք չը կայ, խօսք չը կայ: Բայց ինչո՞վ պիտի պահես: Մուրաժ հացո՞վդ:

—Ե՛, դրա համար միտք էլ չեմ անում: Քանի ողջ եմ, հացս կը լինի, մեռնելուցս յետոյ... Աստուած գիտէ, Աստուծու բանն է: Բայց հիմա, փառք Աստուծու, լաւ եմ. օրհնւի, հաստատ քնաց ժողովուրդը, ցաւ ու անէծք չը տեսնէ, ժողովուրդը իւր խեղճին պահում է, չի թողում որ կորչի:

Պառաւր զլիով հաւանութեան նշան արեց, վեր կացաւ, ամանի մէջ ջուր ածեց, խմեց:

—Հացը հաց է, Բաբուշկա, շարունակեց Բարսեղը քիչ լռելուց յետոյ. — հացին էլ այսպէս ու այնպէս կ'ասե՞ն: Աստուծու տաժտուրքն է, ամեն մէկն իւր բաժինն ունի. մերն էլ այսպէս է:

—Սիրականդ մեռնի՛, ախր մենակ հացը չէ, ախր կ'ասէ ա՛յս բեր, ա՛յն բեր:

Եւ Բաբուշկան ձեռքերով ցոյց տւեց գլուխն ու ոտները, հասկացնում էր թէ ոտից մինչև գլուխ հագնւել է հարկաւոր:

—Որքա՛ն Աստուած կը տայ, պատասխանեց աղքատը. — շատին շատ, քիչին քիչ: Եթէ հալալ ծծկեր լինի, ինձ հետ կը գայ...

Պառաւր թռաւ, նորա առջևը պզգեց և ձեռքը դնելով նորա ուսին, մոտիկ արեց նորա աչքերի միջին և փսփսաց.

—Տեղը դտե՞լ ես, ճարե՞լ ես:

Այս անգամ միայն պառաւր ուղիղ նայեց իւր խօսակցի աչ-

քերին. այս անգամ նորա ձայնը խորհրդաւոր էր, ձախ աչքը երկու անգամ թեթեւ կերպով փակւեցաւ և բացւեցաւ, նա «աչքով արեց», որով նորա տւած հարցը աւելի ևս պարզւեցաւ:

Բայց աղքատը ոչինչ չը պատասխանեց: Այդ հարցի մասին ինքըն էլ տեղեակ չէր, դեռ միայն մի ցանկութիւն ունէր, բայց ամաչեց, չը կարողացաւ յայտնել այդ ցանկութիւնը. ամաչեց այդ ձախ աչքից, այդ բազմախորհուրդ նշանից: Եւ նա անպատճառ իւր դժգոհութիւնը կը յայտնէր, կոշտութիւն կ'անէր, եթէ այդ կինը Բաբուշկան չը լինէր, եթէ նորա շրթունքները վրայից հեռացած լինէր յուսադրական, խրախուսիչ ժպիտը: Այդ ժպիտը հարկադրեց աղքատին լուռ լինել և պատրաստել տեղից վեր կենալու, բայց Բաբուշկան չը թողեց.

— Ո՞ր ես գնում, ասաց, օրը մթնում է, ֆնացի՛ր, այս երեկոյ կարծեմ մարդ էլ չը պիտի գայ այստեղ: Կամ թէ թող գան էլ, քե՞զ ինչ...

— Զէ՛, երեխերքը կը սպասեն... չէ՛, Բաբուշկա, այն տանը կը սպասեն:

— Է՛յ, լեզուդ այրւե՞ց... Երեխերքը... երեխա՞ց էլ ունիս, հարցրեց Բաբուշկան մի բան իսկոյն հասկացածի պէս:

— Ո՞րտեղից է... բերանս այնպէս եկաւ, սխալւեցայ:

— Է՛, Բարսեղ, ի՞նձ լսիր, դժւար է, երեխայ կ'ունենաս, երեխաները գլխիդ կը թափւին, հաց, շոր հասցնել չես կարող: Քեզ պէս մարդուն, Աստուած վկայ, չի գալիս... Բա՛ն չ'ունիս. գլուխդ ազատ ման ես գալիս քեզ համար, որտեղ քէֆդ ուզում է, ապրում ես. հիմա ուզում ես որ ճղվողը, լացը գլխիցդ անպակաս անե՞ս...

Բարսեղը անբաւականի պէս երեսը դէպի պատը դարձրեց. բայց իսկոյն էլի նայեց պառաւին և քիչ չոր եղանակով ասաց.

— Երեխա՛յ... Թող լինի, չ'ուզողը ես չեմ: Երեխան ի՞նչ է. մարդուս իրան սիրտն է, առաջիդ ման է գալիս... Հա՛, տեսնում ես, ման է գալիս: Դու իսկի լսե՞լ ես, որ Քրիստոս ասել է: Ասել է, ո՛վ մարդիկ, ձեզ ամենքիդ եմ ասում. ես ձեզանում մարդութիւն չը տեսայ, բայց արքայութիւնը երեխաներինն է. ուրեմն, նրանք պէտք է գնան, ասել է, արքայութիւնումը իմ գոգս նստեն: Իսկի

լսել ե՞րբ, որ երկնքումը հրեշտակները երեխաներ են, այնպես, փոքրը երեխաներ, ծըլլում են, թռչկոտում են խնկի ծառերի վերայ, թռչունի պես երգում: Երեխան... այն տունը հարամ է, որտեղ երեխայ չը կայ...

Բարուշկան զարմացած էր լսում այդ խօսքերը:

— Մեռնե՛մ հրեշտակների ոտին, ասաց նա ցած ձայնով.— նրանք պահեն իմ Եփրեմին...

— Ամէ՛ն, ամէ՛ն...

Կարճ լուռութիւնից յետոյ էլի Բարուշկան խօսեց.

— Բայց դու չ'ասացիր, ո՞րտեղ ես կենում:

— Վերին թաղումը, մի տան:

— Ինչե՛նց տուն կ'ասեն:

— Մեծ տուն է, ասեմ էլ, չես ճանաչիլ...

— Զե՛մ ճանաչիլ... Բաս էլ ո՞րտեղի մեռած Բարուշկան եմ, որ չը ճանաչեմ: Դու ինձ ճշմարիտն ասա՛, Բարսե՛ղ, դու էլ մի մարդ ես: Ես քո վատն ուզողը չեմ: Ես էլ կարող եմ լաւութիւն անել, դու գիտես, որ շատ բան առանց ինձ գլուխ չի գալիս:

Սուտ չէր ասում Բարուշկան:

Շատ մարդ էր դիմում նորա օգնութեանը, շատ մարդ էր նորան ճանաչում և էլ շատերին նա ինքն էր ճանաչում: Այդ կինը միշտ կը խօսէր իւր արած լաւութիւնների մասին. ծանր ու բարակ կը պատմէր թէ մի քանի խեղճերի շուռ վիզն էր դրստել, քանիսի արտասունքն էր սրբել: Հաւատացնում էր— և միշտ Աստուծուն վկայ կանչելով— որ շատ տեղ նա ինքն իրան մոռացել է, էլ աջ ու ձախ չի նայել, եղած վերջին կոպէկները չի խնայել, տւել է, մարդուն ոտի կանգնացրել: Ասենք շատերը երախտամոռ են եղել, լաւի փոխարէն կարողացածի չափ վատութիւն են արել, մինչև անգամ ուրացել են իւր տաճ փողերը, յետ կանգնել, բայց Տէ՛րը նրանց հետ: Ինքը լաւութիւն արել էր հոգու համար, վարձով չէր բան տեսել:

Շա՛տ մեծ էր այդ կնոջ ծանօթութեան շրջանը: Գաղաքում նա էլ մի բան էր նշանակում, ամեն տեղ լինում էր, ամեն շատ թէ քիչ յայտնի տուն մտնում էր. շատ չէին այնպիսի օրեր, երբ նա իւր տանն էր լինում: Ինչ նորութիւն, ինչ անցք լինէր, առա-

ջին իմացողներէից մէկը նա պիտի լինէր անպատճառ: Եւ այդ բոլոր լուրերը, նորութիւնները տնէ տուն ման էր ածում, մի բանը տասն անգամ պատմում էր միշտ շէնքով—շնորհքով: Յայտնի է, որ կանայք ամենից շատ են սիրում սորա ու նորա մասին խօսել, դատել, բամբասել: Բաբուշկան առատ պաշար էր տալիս նրանց և շատ անգամ կարելի էր տեսնել նորան մի որ և է մեծ շրջանում նստած, տեսակ տեսակ զեղեցիկ և տգեղ դէմքեր իւր վերայ ժողոված՝ կանոնաւորապէս ընթացք էր տալիս վիճաբանութիւններին, ուղղում էր կարծիքներն ու մտքերը այնպէս, որ հեշտ լինի այս կամ այն տեսակ վճիռ կայացնելը: Նա հեղինակութեան տէր մարդ էր: Եւ իւր կոչմանը շատ էին նպաստում նորա բազմաթիւ արհեստները: Մի օր տեսնում էին նորան հին շորեր ծախելիս, միւս օրը մի հարուստի աղջկայ կամ կնոջ ետեւից ընկած՝ եկեղեցի էր գնում կամ մի ուրիշ տեղ, ինչպէս աղախին: Յաւում էր մի տիկնոջ կամ օրիորդի գլուխը, էլ դէս ու դէն չը կայ, Բաբուշկան պիտի գայ, որտեղ և լինի, պիտի աղօթէ, աղօթած ջուր խմացնէ, որ ցաւն անհետանայ: Նա մանկաբարձուհի էլ էր, տնային տատմէր, որ խիստ ճարպիկն էր իւր գործում. այդ պատճառով գիշերներն էլ շատ անգամ հանգիստ չ'ունէր, բոլոր հարուստ տները նորան էին միայն ճանաչում, տանում և ոչ մի ծնունդ առանց նորա խնամքի համարեա չէր լինում: Եւ որքա՛ն գաղտնիքներ գիտէր իւր այդ վերջին արհեստի շնորհիւ: Նորան յայտնում էին, նորան էին հաւատ ընծայում, իմանալով որ վճռական րոպէին այդպիսով միայն անուանարկ գաղտնիքը գաղտնիք էլ կը մնայ: Բաբուշկան պարծենում էր դրանով, շատ անգամ էր ասում, որ եթէ կամենայ մի օրում, միայն մի օրում կը խայտառակէ շատ այնպիսի տներ, որոնց անունը այնքան պատկառելի է: Բայց այդպէս չէր անում, չէր ուզում—Որովհետեւ իւր հաշիւներն ունէր: Գաղտնիքների տէրերը պատւում, մեծարում էին նորան, այդ լուրթեան համար հարկ էին տալիս նորան: Ճշմարիտ է, այդ հարկը միշտ չնչին էր, բայց Բաբուշկան բաւականտնում էր. այդ էլ մի տեսակ լաւութիւն էր համարում և պարծենում: Վա՛ստուծու, ասում էր, ո՛ւմ մօտ գնամ, ո՛ւմ դուռը ծեծեմ և ինձ յետ դարձնեն դռնից. ամենքը արեւով երդւում են:

Մի հաստատութիւն էլ, որ նորա արեւով կարող էին երդւել,

նորա անունն էր: Նորա իսկական անունը բոլորովին մոռացւել էր. ծանօթ թէ անծանօթ նորան «Բաբուշկա» անունն էր տալիս. նա ինքն էլ իւր անունը դէն էր դրել և գործ էր ածում այդ վերջին անունը: Ամենքի «Բաբուշկան» էր, ամենքի տատը: Նա չէր սպասիլ որ իրան հրաւիրեն, այլ ինքը կը գնար, երբ կ'ուզէր, արձակ ու համարձակ մէջ կը մտնէր և անպատճառ բոլորի ուշադրութիւնը կը գրաւէր: Եթէ ուրախութիւն, խնձոց լինէր, նա կը ծիծաղէր, կը ծիծաղացնէր, հանաքներ, շատ անգամ փետեցփետ հանաքներ, մաս-խարութիւններ կ'անէր, մանաւանդ ռուսերէն կը կոտրատէր և բոլորին ծիծաղից կը թուլացնէր: Իսկ եթէ տրտմութեան, լացի տեղ լինէր, անմխիթար կ'ողբար, թուրքերէն բայաթիներ կ'երգէր և այնքան սրտառուչ, այնքան օկրակ ընկած, որ բոլորին լացից կը խեղդէր: Եւ ապա, երբ դուրս կը գար այդպիսի տանից, մինչև թաղի վերջը ինչ ծանօթի որ պատահէր, կը սկսէր փոսոսալ, ա'խ ու վա'շ անել, մեռածին գովել, աչքերը սրբել և ձեռքերը ծնկներին խփել:

Իւր տանը Բաբուշկան քաղցրաբարոյ հիւրընկալ էր: Շաբաթ չէր անցնիլ, որ նորա տանը մարդ չը գիշերէր: Գալիս, գնում էին տեսակ տեսակ մարդիկ և նորա հարեանները այլ ևս չէին հետաքրքրւում, չէին ուզում հասկանալ թէ այդքան մարդիկ ինչպէս են նորան գտնում և ինչ գործ էին ունենում նորա հետ: Ցեսնում էին, օրինակ, մի սպիտակահեր և մէջքից կռացած ալեոր, որ առաջին անգամն էր այդ թաղը գալիս. տեսնում էին թէ ինչպէս էր նա չորս կողմ նայում, զգուշութեամբ քայլում, կարծես չէր ուզում որ իրան ուրիշ մարդ տեսնէ. կանգնում էր դրսի դռների մօտ, ականջ դնում թէ արդեօք ձայն չի գալիս պառաւի սենեակից և ապա մտնում ներս: Վերելի գործ ունի, ասում էին տեսնողները և անցնում: Բայց «խալխի Բաբուշկան», ինչպէս նորան էին անուանում մի քանիսները, միշտ չէր քաղցրախօս, սրտաբաց: Պատահում էր այնպէս, թէև քիչ, հազարից մի անգամ, որ նա բարկանում էր, և այդպիսի ժամանակ նա մի տղամարդ էր, այդպիսի ժամանակ նորա առջևը կանգնել չէր լինում: Լինում էին դէպքեր, երբ նա իւր «մշկի» մի հատը ձեռքին բռնած, տանից դուրս էր անում այն հիւրին, որ մի կերպով բարկացնում էր նորան:

Բարսեղն էլ ճանաչում էր պառաւին, ճանաչում էր, ի հարկէ,

միայն լաւ կողմից. իսկ եթէ մի-մի նորա ականջին էին հասնում վատ համբաւներ նորա մասին, չէր ուզում հաւատալ իւր ականջներին: Ենթ խօսք է, ասում էր, ամենքը մի չափով են ձեւում: Միշտ նորան պատուում էր Բաբուշկան. միշտ լցնում էր նորա ծոցը, ճանապարհ դնում: Եւ ոչ մենակ նորան, այլ առհասարակ սիրում էր տընանկ և անկարող աղքատներին, կուրերին, անդամալուծներին: Եւսկական աղքատները սրանք են, ասում էր Բաբուշկան. սրանց տըւածն է հոգու վարձք. Քրիստոս ինքն էլ, մեռնե՛մ նորա շաղաթաթախ ոտներին, շատ անգամ սրանց հագուստովն է ման դալիս: Բարսեղը ցոյց տւեց այն տունը, ուր ինքն էր ապրում, Աննայի տունը: Պատմեց բոլոր հանգամանքները, ասաց որ մի խեղճ կին է, ունի մի երեխայ:

Բաբուշկան էլի իւր խորհրդաւոր հայեացքը գցեց նորա վերայ, էլի երկու թէ երեք անգամ ձախ աչքը թեթեւ փակեց և գլխով անելով, հարցրեց.

—Հը՛, չը լինի՞ թէ հէնց նա է հարսնացուդ. ասա՛ մի տեսնեմ:

—Ի՞նչ կը լինի որ:

—Աստուած տայ, Աստուած տայ, ես ի՛նչ պիտի ասեմ: Քրիստոնեա՛յ, քո չարն ուզողը ե՛ս եմ: Հա՛, լաւ է, շա՛տ լաւ: Ծնորհաւոր լինի, օրհնելիս դու, որ այնպիսի խեղճին նայում ես: Հիմա կ'աւեմ՝ վեր կաց գնա՛... գնա, քեզ կը սպասեն:

—Հա՛, սպասում են, միշտ սպասում են ինձ... գնա՛մ, շատ շնորհակալ եմ, Բաբուշկա, Աստուած մէկդ հազար շինէ, ձեռքդ կանաչ մնայ, Բաբուշկա:

—Լաւ է դառել, լաւ միտք է. էլ չի ուշացնես, մի գիշերւայ բան է, մի քահանայ կանչի՛ր, պրծացրու:

Այսպէս էր ասում նա, աղքատին մինչև դուռը ճանապարհ դնելիս: Երբ Բարսեղը փողոցի դրանն էր հասել, պառաւը յանկարծ մի բան յիշածի նման, կանչեց.

—Ա՛յ տղայ, մտիցս գնաց որ հարցնեմ. գոնէ լա՞ւն է:

—Ինչո՞ւ չէ, Աստուծու տւած շնորհքն ու երեսն ունի:

—Լա՛ւ է, լա՛ւ, վերջացրեց նա իւր հարց ու փորձը և իսկոյն դուռը փակեց:

(Կը շարունակւի)